26 гəп.

АҒАМУСА АХУНДОВ

Дил вə үслуб мəсəлəлəри

Р
Ю 91Л

ҜƏНҸЛИК

1971.
Бакы ш.
Гасымов А.

АҒАМУСА АХУНДОВ

Шеир вә услуб мәсәләләри

КӘНЧЛИК
БАКЫ
1970

7—3—3
259—70 J

ШАИР ВӘ ДИЛ

Шаир вә дил проблеми јени мәсәлә дејилдир. Бәдии әдәбијјат бир жанр кими мејдана кәлдији күндән дил онун илкин васитәси олмушдур. Башга чүр ола да билмәзди. М. Горки чох һаглы олараг дејир ки, «дил—о, ше'р, һекајә, роман дүзәлтмәк үчүн материалдыр».

Бәдии јарадычылығын ифадә тәрзи олан дил бу вә ја дикәр бир үмумхалг дилинин ән көзәл нүмунәси, онун дахили имканларынын тәчәссүмүдүр. Һәлә бу аздыр; бәдии дил әдәби дилин бүтүн стилләриндән фәргли олараг образлы дилдир вә бу образлылыг јалныз мүхтәлиф тәшбеһләр, истиарәләр, мүбалиғәләр вә с. мәчазларла мәһдудлашмајан, ајры-ајры сәсләрдән тутмуш мүрәккәб чүмләләрә гәдәр бәдии тәфәккүр ганунларынын вәһдәти олан бир образлылыгдыр. Мәсәлә бунунла да битмир; дилчилијин елементар курсларында да һәр бир дилин ики нөвү көстәрилир: шифаһи дил вә јазылы дил. Бунлардан биринчиси, мүасир заманын бә'зи техники имканлары нәзәрә алынмазса, јалныз бу вә ја дикәр бир нөвлә мәһдудлашыб галыр. Икинчиси исә, конкрет бир дөврә хидмәт етмәклә бәрабәр, мүхтәлиф нәсилләрин не'мәти олур. О, ән узаг дөврләрдән белә бу күнә сораг кәтирир.

Һәр бир халгын јазылы дили һәр шејдән әввәл онун бәдии әдәбијјатынын, онун јазычыларынын дилидир. Доғрудан да, XIV әсрин Азәрбајчан дили бизим үчүн Нәсиминин, XVI әсрин дили Фүзулинин, XVIII әсрин дили Видади вә Вагифин, XIX әсрин дили М. Ф. Ахундовун, Закирин вә с. дилидир. Биз һәмин дөврләрдәки әдәби дилимизә гијмәт верәркән, онун вәзијјәтини изаһ едәркән, әсасландығымыз мәнбә, һәр шејдән әввәл, о

дөврләрдә јашајыб јарадан јазычыларын әсәрләринин дили олур.

Кәләчәк нәсилләр бизим дөврүмүзүн дилинә гијмәт верәркән, јенә дә биринчи нөвбәдә бизим ән гүдрәтли мүасир јазычыларымызын дилинә әсасланачаглар. Демәли, бәдии әсәрләрин дили јалныз бу вә ја дикәр бир әсәрин садәчә ифадә тәрзи дејилдир, ејни заманда, нәсилләрин нәсилләрә јадикарыдыр.

Беләликлә, бәдии дилин көзәллији јазычыларын үзәринә өз пешәләри илә бағлы олан профессионал бир мәс'улијјәт гојмагла мәһдудлашыб галмыр, о һәм дә бәдии јарадычылығы өзүнә сәнәт сечәнләрин үзәринә вәтәндашлыг мәс'улијјәти гојур. Јазычы олмаг истәјән һәр кәс бу шәрәфли вә ағыр мәс'улијјәтә, ишкәнчәли вә фәраһлы зәһмәтә гатлашмалыдыр.

Тәбиидир ки, әсил јазычыны мәс'улијјәт һисси һәмишә нараһат едир, әсәр јазмаға башларкән, ону һәмишә белә бир суал дүшүндүрүр: нечә етмәк лазымдыр ки, бәдии әсәрин дили көзәл олсун? Бу һагда фикирләшмәдән әсил јазычы олмаг мүмкүн дејилдир. Чүнки өз әсәринин дилинин көзәллијинә фикир вермәјән јазычы нә өз һәмәсрләри тәрәфиндән севилир, нә дә кәләчәк нәсилләрин үрәјинә јол тапа билир. Әлбәттә, «нечә етмәк лазымдыр ки, бәдии әсәрин дили көзәл олсун» суалына конкрет чаваб вермәк чох чәтиндир. Лакин бир шеј ајдындыр ки, бәдии дилин көзәллији үчүн исте'дад, һәссаслыг, ағыр зәһмәт лазымдыр. Фүзули Азәрбајчан дилинин ән көзәл нүмунәләрини јарадаркән, она јухарыдакы суалы верән олмамышды. Фүзули:

> Кәр мәни хунабеји-әшким ниһан ејләр,
> нә суд
> Ганда олсам, мәһнәти-ешгин гылар пејда
> мәни,—

дејәркән бурадакы мисилсиз сәсләр, сөзләр, формалар, ифадәләр аһәнкини дә јаратмаг јолуну она һеч ким өјрәтмәмишди. О өз исте'дады, һәссаслығы, зәһмәти сајәсиндә дилимизин имканларындан сәнәткарлыгла истифадә етмишди.

Инди үмумхалг дилиндән истифадә јоллары илә, јахшы јазмаг вә фикри јахшы ифадә етмәклә мәшғул олан хүсуси елм саһәси—үслубијјат вардыр. Азәрбајчан

дилчилијиндә бу елм саһәси һәлә чох кәнчдир. Буна бахмајараг, бәдии јарадычылыгла мәшғул оланлара онун мүәјјән дәрәчәдә фајда верәчәјини нәзәрә алдыгда, бир сыра үмуми үслубијјат мәсәләләри һаггында мә'лумат вермәк мүмкүндүр.

Бәдии дилин үслубијјаты јазычынын үмумхалг дилиндән истифадә үсулларыны өјрәнән елм саһәсидир. Мә'лумдур ки, һәр бир јазычы үмумхалг дилиндән өзүнә мәхсус бир үсулла истифадә едир. Буна көрә дә һәр бир јазычынын өз үслубу олур. Елә јазычылар вардыр ки, онлар үмумхалг дилиндән өз исте'дадлары вә һәссаслыглары сајәсиндә маһарәтлә истифадә едирләр. Белә јазычыларын үслубу да көзәл олур. Бә'зи јазычылар өз исте'дадларынын дәрәчәсиндән асылы олараг, үмумхалг дилинин ән кизли не'мәтләрини јахшы сечә билмир, үздән кедирләр. Белә јазычыларын да өзүнә көрә үслубу, дили олур.

Лакин бир дә исте'дадсыз вә тәнбәл јазычылар вардыр ки, өзләринин аз-чох јени вә мүвәффәгијјәтли сөзләрини гүдрәтли сәнәткарларын парлаг үслубларынын ишығында отуруб јазырлар. Әлбәттә, бунлар јазычы олмагдан даһа чох, мүхтәлиф рәгәмләри әввәлчәдән мүәјјән едилмиш ханалара дүзәнләрә бәнзәјирләр.

Бүтүн бунлара бахмајараг, бир дә үмумхалг дилиндән бөјүк сәнәткарларын тәчрүбәләринә әсасланан елә истифадә үсуллары, һабелә дилчилијин мүәјјән етдији истифадә јоллары вардыр ки, бунлары јазычылар билмәлидирләр. Дүздүр, гүдрәтли јазычылар буну сәвгитәбии илә дә билир вә тәчрүбәдә көстәрирләр. Лакин онлар буну шүурлу сурәтдә билсәләр, һәм зәһмәтләри асанлашар, һәм дә әлдә етдикләри нәтичәләр даһа бөјүк олар. Белински јазырды: «Һеч шүбһә ола билмәз ки, фитри јахшы данышмаг вә ја јазмаг бачарығы дили нәзәри чәһәтдән билмә габилијјәти илә бирләшдији заман габилијјәт ики гат, үч гат артыр».

Шаир вә дилимизин фонетик имканлары

Азәрбајчан дили өз фонетик имканлары чәһәтдән бәдии дил үчүн ән јарарлы дүнја дилләриндән биридир.

Дилимиздә саит сәсләрин чохлуғу, вурғу вә интонасија васитәләринин зәнкинлији, нәһајәт, саит вә самит

сәсләрин һармонијасы олан аһәнк гануну—бүтүн бунлар бәдии дилин көзәл нүмунәсини јаратмаг үчүн əвəзсиз имканлардыр.

Азәрбајчан дилинин дахили поетик имканлары һаггында вахтилә профессор Ә. Дәмирчизадә «Азәрбајчан дилинин ше'ријјәт сирләри» («Әдәбијјат гәзети», 1945) адлы бир мәгалә јазмыш вә дилимиздә објектив шәкилдә мөвчуд олан поетик имканлардан бәһс етмишди. Лакин Ә. Дәмирчизадә бу објектив поетик имканлардан истифадә јолларыны көстәрмәмиш, үмумијјәтлә белә бир вәзифәни өз гаршысына гојмамышды.

Мәммәдчәфәр Чәфәровун 1955-чи илдә нәшр етдирдији «Азәрбајчан ше'риндә сәнәткарлыг, ән'әнә вә новаторлуг мәсәләси» адлы гијмәтли мәгаләсинин «Азәрбајчан дилинин фонетик хүсусијјәтләри вә ше'р дили» адлы һиссәси өз елми дәринлији вә конкретлији илә ше'р дилимизин јахшылашмасында, һеч шүбһәсиз, әһәмијјәтли олмушдур. Мәммәдчәфәр Чәфәров бу мәгаләдә чох һаглы олараг јазыр: «Ше'р дилинин хүсусијјәтләрини, ше'рдәки ритми, аһәнки, мелодијаны мусиги һаваларында вә ја башлыча олараг механики сурәтдә вәзн вә гафијәдә ахтармағын әбәс олдуғу сүбут едилмишдир. Ше'р дилинин хүсусијјәтләрини һәр шејдән әввәл онун мәзмунунда, чанлы халг дилинин тәбиәтиндә, *грамматик гурулушунда, дилин фонетик хүсусијјәтләриндә, дилин ритминдә вә өзүнә мәхсус мелодијасында* (курсив бизимдир— *А. А.*) ахтармаг лазымдыр. Әкәр ше'р конкрет милли дилин бу зәнкин хүсусијјәтләрини вә инкишафыны экс етдирирсә, охучуја тә'сир едән һәгиги ше'р ола биләр».

Професионал бир әдәбијјатшүнас вә тәнгидчинин әдәби васитәләрдән даһа чох лингвистик имканлара диггәт јетирмәсинин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу, дилин көзәллијинин мүһүм шәртләринин дилчилик әсасында изаһ едилмәсинин зәрурилијини чох јахшы ифадә едир. Лакин гејд етдәк ки, Мәммәдчәфәр Чәфәров өз мәгаләсинин Азәрбајчан дилинин фонетик хүсусијјәтләринә һәср олунмуш һиссәсиндә һеч дә дилимизин фонетик имканларынын һамысындан бәһс етмәмишдир. О даһа чох вурғу мәсәләси үзәриндә дајанмыш вә конкрет материал әсасында дәрин елми үмумиләшдирмәләр апармышдыр.

Дилимизин фонетик имканларындан данышаркән, биринчи нөвбәдә саитләрдән бәһс етмәк лазым кәлир. Мә'лум олдуғу үзрә, саитләр тәләффүз олунаркән һеч бир манеәјә раст кәлмәјән вә аһәнкдар тона малик олан данышыг сәсләридир. Бу, о демәкдир ки, һәр бир саит сәс әсасында ағызда мүхтәлиф мусиги һавалары чалмаг мүмкүндүр. Елә бу хүсусијјәтин өзү саитләрин ше'рин аһәнкиндә вә мусигили олмасында нә гәдәр бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуну ајдын сурәтдә көстәрир.

Әлбәттә, саитләр јалныз Азәрбајчан дилинә аид олан фонетик һадисә дејилдир. Дүнја дилләринин, истисна сыз олараг, һамысында бу сәсләр мөвчуддур. Лакин буна бахмајараг, саитләрин Азәрбајчан ше'ринин дилиндәки әһәмијјәти башга дилләрдәкиндән бир гәдәр фәрглидир. Белә ки, муасир поезијамыз ән чох бир вәзнә—һеча вәзнинә әсасланыр. Һеча исә, биринчи нөвбәдә, саитләрлә әлагәдар олан бир мәсәләдир. Башга сөзлә, әксәр һалларда һәр бир мисрада нә гәдәр һеча варса, о гәдәр саит, нә гәдәр саит варса, о гәдәр дә һеча вардыр. Демәли, саит һаггында анлајыша малик олмадан һеча вәзниндә әсил ше'р јаратмаг мүмкүн дејилдир.

Лакин бу, һеч дә о демәк дејилдир ки, һечаларын сајы бир-биринә бәрабәр олан мисралары алт-алта дүзмәклә ше'р јазмаг олар. Мә'лумдур ки, мисралардакы саитләрин әмәлә кәтирдији һечалар бүтөв мисралар сәрһәддиндә муәјјәнләшдирилмир. Бу һечалар мисралар дахилиндә муәјјән тәгтиләр әсасында мејдана чыхыр. Механики чәһәтдән әсил ше'р јаратмаг үчүн бу мәсәләјә хүсуси диггәт јетирмәк лазым кәлир. Бир гајда олараг, чалышмаг лазымдыр ки, мисраларда, хүсусән тәгтиләрдә сөзләрин сәрһәдди илә һечаларын һүдуду бир-биринә бәрабәр олсун. Әкс тәгдирдә вәзндәки наһамварлыг вә гејри-аһәнкдарлыг чохларына мәчһул көрүнән бир маһијјәт кәсб едә биләр. Фикримиз ајдын олсун дејә, ики мүхтәлиф ше'р парчасыны бирбирилә мугајисә едәк:

Оху, тар, /оху тар!/.
Сәсиндән /ән ләтиф/ ше'рләр /динләјим
Оху, тар, /бир кадар.../
Нәғмәни /су кими/ алышан/руһума /чиләјим.../
(М. Мүшфиг).

Бәли, кәл /мәсә дә/ хошуна,/
Сән о бош /-бошуна/

Галдығын /күнләрә/ гат ону/.

. . . .

Чыхмајај/дын бу у/ча дағын/ дөшүнә.../

(Искәндәр Чошгун).

Көрүндүјү кими, бу ше'рләрин һәр икиси ејни вәзндә јазылмышдыр. Мисралар һәр ики ше'рдә үч һечалы тәгтиләр әсасындадыр. Лакин биринчидә олан аһәнкдарлыг икинчи парчадакы мисраларын бә'зисиндә јохдур. Бунун сәбәби одур ки, М. Мүшфигин ше'риндә үч һечалы тәгтиләрин сајы илә сөзләрин сәрһәдди һеч бир јердә позулмур.

Ше'р башдан-баша ашағыда верилән үч һечалы тәгтили схем әсасында јазылмышдыр:

3 — 3
3 — 3 — 3 — 3 — 3
3 — 3
3 — 3 — 3 — 3 — 3
3
3 — 3
3 — 3 — 3 — 3 — 3

вә с.

Беләликлә, мисралардакы һечаларын сајы бәрабәр олмаса да, тәгтиләрин сајы һәр јердә бәрабәрдир. Үмумијјәтлә, ше'рдә јухарыда вердијимиз схемдән кәнара чыхан бир дәнә дә олсун тәгти јохдур.

Искәндәр Чошгунун ше'риндә исә бу тәгтиләр вәһдәти бә'зи јерләрдә позулмушдур. Мәсәлән, јухарыдакы парчада шаирин ирадәсиндән асылы олмајараг, мисралар бә'зи јерләрдә беләә бир схемә маликдир:

2 — 4 — 3
3 — 3
3 — 3 — 3

. . . . .

4 — 3 — 2 — 3

Көрүндүјү кими, бу мисралардакы һечалары топлајыб бөлдүкдә Мүшфигдә олдуғу кими үч һечалы тәгтиләр алына биләр: $2+4+3=9$; $9:3=3$ вә јахуд $4+3+2+3=12$; $12:4=3$.

Демәли, Искәндәр Чошгун сөзләрлә тәгтиләрин сәрһәддини нәзәрә алмамыш, јалныз мисралардакы һечаларын нисбәти әсасында тәгтиләр нәзәрдә тутмушдур. Бунун да нәтичәсиндә ше'рдә ритм позғунлуғу әмәлә кәлмишдир.

Ше'р аһәнкиндә саитләрин ролундан данышаркән, ајрыча тәкһечалы сөзләрдә вурғусуну итирмиш саит сәсләри дә гејд етмәк лазым кәлир. Дилчиликдә вурғуја малик олмајан тәкһечалы сөзләрә (бунлар чох вахт көмәкчи сөз характериндә олур) **е н к л и т и к а** дејилир. Енклитиканын ше'рдә, хүсусән мисраларын сонунда чох бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, Азәрбајчан ше'риндә енклитика Сәмәд Вурғун тәрәфиндән бәдии бир воситә кими кәшф олунмуш вә ән чох онун әсәрләриндә ишләдилмишдир. Мәсәлән:

Дөрд дивар ичиндә јалгыз дурмады,
О дујду һәр гышы, һәр баһары да.
Хәјал дүнјасында тәк отурмады,
Кәзди заводлары, тарлалары да.

С. Вурғун поезијасынын фонетик мәзијјәтләриндән бири олан бу хүсусијјәт Һ. Һүсејнзадә тәрәфиндән дә мүвәффәгијјәтлә ишләдилмәкдәдир:

Әбәди бәзәнди чөлүм, чәмәним,
Курлады гәлбимин мәһәббәти дә,
Сизин ешгинизлә бағлыдыр мәним
Оғлумун, гызымын сәадәти дә.

(«Сизә хидмәт едирик»).

Көрүндүјү кими, истәр С. Вурғунда, истәрсә дә, Һ. Һүсејнзадәдә енклитика илә гуртаран мисралар хош бир аваза маликдир. Һеч шүбһәсиз, бу, ондан ирәли кәлир ки, енән интонасија вурғусуз сон һеча воситәсилә мисранын сонунда сөнүр, јени мисранын әввәлиндә исә јүксәлән тонла јенидән галхыр. Һалбуки мисранын ахыры вурғуја малик олан бирһечалы сөзлә гуртардыгда истәр-истәмәз күчлү тона малик олан сон саит ше'рин аһәнкини позур. Сону мәнтиги вурғулу «о» сөзү илә гуртаран бүтүн мисраларда биз буну ајдын мүшаһидә едирик:

. . . .

Јенә ишләдикчә гызышырды о

. . . .

Јерин гулағына данышырды о.

(С. Әсәд—«Мотор сәсләри»).

. . . .

Биз һеч дә ше'ри «о» шәхс әвәзлији илә гуртармағын әлејһинә дејилик. Лакин бир шәртә әмәл етмәклә, мисралары «о» илә гуртармаг олар. Бу да ондан ибарәтдир ки, мисранын сонунда ишләнән «о» мүтләг вурғусуз олмалыдыр. Бу чәһәтдән бәдии јарадычылыгда һәлә чох кәнч олан Әфрајыл Мәһәррәмовун «Дәнизчи»—ше'риндәки

Өз кәмимиз јана-јана
Јад кәмини батырды о...

мисралары диггәтәлајигдир.

Саитләрин бәдии дилдәки әһәмијјәтиндән данышаркән, онларын мүхтәлиф нөвләрини дә нәзәрә алмаг лазым кәлир. Мә'лум олдуғу кими, саитләр мүхтәлиф принсипләр әсасында ајры-ајры нөвләрә бөлүнүр. Поезија дили үчүн бу нөвләрдән ән мараглылары саитләрин ачыг вә гапалы нөвләридир. Ачыг саитләрә «а», «ә», «е», «о», «ө»; гапалы саитләрә исә «ы», «и», «у», «ү» саитләри дахилдир. Фактлар көстәрир ки, јалныз физиоложи чәһәтдән дејил, поетик чәһәтдән дә бу саитләр арасында фәргләр вардыр. Мәсәлән, рус шаирләриндән Балмонт 1922-чи илдә чап етдирдији «Поезия, как волшебство» әсәриндә јазыр ки, «а» сәси «кенишлији ифадә едир», «и» сәси исә «кенишлији азалдыр» (Бах: Р. А. Будагов. Дилчилијә даир очеркләр, сәһ. 238). Бу мәсәлә Балмонт, һабелә франсыз дилчиси Граммон тәрәфиндән мүхтәлиф субјективизм әсасында изаһ едилмишсә дә, бурада бир һәгигәт вардыр. Јухарыда гејд олундуғу кими, дилчилик нөгтеји-нәзәриндән дә «а» сәси ачыг вә ја кениш саитдир. Мараглыдыр ки, бу мәсәлә бизим Азәрбајчан совет поезијасында практик чәһәтдән дә һәлл олунмушдур. Мәсәлән, С. Вурғун дәнизин сакитлијини вермәк үчүн мәһз гапалы саитләрдән истифадә етмишдир:

Пычылдашыр ширин-ширин шылтаг ләпәләр.

Көрүндүјү кими, бурада гапалы вә ачыг саитләрин нисбәти 8 : 5-дир. Һәм дә пычылты илә әлагәдар олан «ш» сәси мәһз гапалы саитләр арасындадыр.

Һалбуки чошгунлуғу, курултуну вермәк үчүн Мүшфиг бәлкә дә инстинктив олараг ачыг саитләрдән истифадә едирди:

Чош, дәниз, чошгун дәниз.
Даш, дәниз, дашгын дәниз.
Ашгын дәниз.
Шашгын дәниз...

(«Ағ дәниздә фыртына»).

Бурада исә, ачыг вә гапалы саитләрин нисбәти 12:10-дур. Һәм дә чошгунлугла әлагәдар олан «ш» сәси мәһз ачыг саитләрлә јанашы ишләнмишдир. Беләликлә, С. Вургунун ше'риндә шырылты сәсинин, М. Мүшфигин ше'риндә исә шарылты сәсинин аһәнки јарадылмышдыр.

Бәдии дилдә, хүсусән ше'р дилиндә данышыг сәсләринин икинчи бөјүк групуну тәшкил едән самит сәсләрин дә мүһүм ролу вардыр.

Саитләр кими самитләр дә ше'рин аһәнкиндә мүһүм рол ојнајыр. Бу чәһәтдән сонор самитләри, јә'ни музыкал тона малик олан самитләри хүсуси олараг гејд етмәлијик.

Биз јухарыда саитләрин музыкал тона малик олдуғуну гејд етмишдик. Демәли, сонор самитләр дә, јә'ни «л», «м», «н», «р» сәсләри дә музыкал тона малик олдугларына көрә саитләрә чох јахындыр; бу чәһәтдән, тәбии ки, онлар да саитләрә мәхсус хүсусијјәтә маликдир. Мәсәлән, бу хүсусијјәтләрдән бири кими онларын да бә'зән һеча әмәлә кәтирдијини гејд етмәк олар. Чох күман ки, шаирләримиз самитләрин бу хүсусијјәтә малик олдуғуну билмирләр. Буна көрә дә сәбр, сәтр, мејл, сејр, һүсн, әсл вә с. бу кими сөзләр ше'рдә ишләнәркән мисраларда ағырлыг әмәлә кәлир. Бу, она көрә белә олур ки, һеча вәзнинин тәләбинә көрә шаирләримиз мисраларда һечаларын сајыны саитләрин сајына әсасән мүәјјәнләшдирир вә беләликлә, јухарыда гејд олунан сөзләрдәки «р», «л», «н» сәсләринин һеча әмәлә кәтирән олдуглары нәзәрә алынмыр. Лакин гејд етмәлијик ки, шаирләримиз сөвги-тәбии илә буну һисс едир, ја һәмин сөзләри мүәјјән бир сәс, әксәр һалларда

«и» саитини артырараг (мәс: сәбир, сәтир, мејил, сејир вә с.), ја һәмин сөзләрдән сонра саитлә башлајан бир сөз әлавә едәрәк ишләдир, ја да ки, һечаларын сајында техники һесабламаја әсасланмырлар. Мәсәлән, С. Рүстәмин «Бакы» ше'риндәки ашағыдакы бејти нәзәрдән кечирәк:

Чәлалына һејран галыб бүтүн каинат,
Сәнин әсл саһибиндир пролетариат.

Көрүндүјү кими, бурада биринчи мисрада саитләрин сајына көрә 13, икинчи мисрада исә 12 һеча вардыр. Лакин биз ше'ри охујаркан буну һисс етмирик. Чүнки бурадакы «әсл» сөзүндәки «л» сәси һеча әмәлә кәтирән самитдир. Гејд едәк ки, дилимизин орфографија гајдаларында «һүсн» сөзү истисна олмагла јухарыда верилән сөзләрә сон самитдән әввәл бир «и» һәрфи дә әлавә едилмишдир ки, бу да ше'рдә бу чәһәтдән вәзнин позулмасына сон гојмушдур. Она көрә дә бу һагда кениш изаһат вермәјә, бизчә, еһтијач јохдур.

Сонор самитләрин саитләрлә икинчи охшар чәһәти онларын авазлы вә ја сәдалы олмасыдыр. Бу чәһәтдән, тәбиидир ки, сонор самитләрин чох ишләндији ше'рләр даһа авазлы вә аһәнкдар олур. Бәлкә дә бунун нәтичәсидир ки, Мүшфигин «Тар» әсәри охучулара чох аһәнкдар ше'р тә'сири бағышлајыр. Һәмин ше'рин сәс материаллары көстәрир ки, сәккиз мисрада 20 күјлү (јә'ни сонор олмајан) самит чәмиси 42 дәфә ишләндији һалда, дөрд сонор самитдән 38 дәфә истифадә едилмишдир.

Тәхминән ејни сөзләри Бәхтијар Ваһабзадәнин «Изтирабын сону» поемасындакы ашағыдакы бәнд һаггында да дејә биләрик:

Бу көјәрчин өмрүнү
Шәрәфлә вур баша сән.
Һәјат ширин, өмүр аз,
Сев, севәрәк јаша сән.
Лајла гызым, а лајла
Чаным, көзүм, а лајла.

Бу парчада исә сонор вә күјлү самитләрин нисбәти 25:32-дир. Башга сөзлә, бир сонор самит 8,25, күјлү самит исә 2,13 ишләнмә әмсалына маликдир. Әлбәттә, бунунла биз һеч дә ону демәк истәмирик ки, һәр шаир

сајғач алыб сәсләрин һагг-һесабыны апарсын. Мәсәлә бурасындадыр ки, ше'рә чидди јанашан, аһәнкдарлыға фикир верән шаирин ше'рләриндәки мәзијјәтин сирләриндән бири дә будур.

Күјлү самитләрин ше'рдә ролундан данышаркән онларын әсасән сәс тәглидиндәки әһәмијјәти нәзәрдә тутулур. Мә'лум олдуғу үзрә, дилимиздә јухарыда гејд олунан дөрд сонор самитдән (л, м, н, р.) башга, јердә галанларын һамысы күјлү самитләрә дахилдир. Сонор самитләр дә дахил олмагла дилимиздәки һәр бир самит сәс мүәјјән бир тәбии һадисәдән доған сәслә әлагәдардыр. Дикәр тәрәфдән ејни самитләрин тәкрары да ше'рдә мүәјјән аһәнкдарлыг јарадыр. Бу чәһәтдән ашағыдакы ше'р парчаларында ејни чинсли самитләрин тәкрары һеч дә тәсадүфи дејилдир:

Пычылдашыр ширин-ширин шылтаг ләпәләр.
(*С. Вурғун*—«Көһнә достлар»).

Көјдә ики гара булуд чатылараг,
Илдырымла шаггылдајыр шараг-шараг
(*М. Мүшфиг*—«Јағыш јағаркән»).

Чапајев чапа-чапа, чапыр, кечир чөлләри
Бичир чар кенералларыны...
(*С. Рүстәм*—«Чапајев»).

Көрүндүјү кими, бу парчаларда гара һәрфләрлә верилмиш самитләр бир нечә дәфә тәкрар едиләрәк, мүәјјән бир һадисәнин сәсини әкс етдирир.

М. Мүшфиг самитләрин тәкрарына хүсусән чидди фикир верирди. Мәсәлән, јухарыда бир бејтини мисал кәтирдијимиз «Јағыш јағаркән» ше'риндә јағышын сәсини ифадә етмәк үчүн 27 мисралыг ше'рдә «ш» сәси 20, «ј» сәси исә 34 дәфә тәкрар едилмишдир. Хүсусән «ш» сәсинин дилимиздә чох аз ишләнән самит олдуғу нәзәрә алынарса, (мәсәлән, дилимиздә «ш» илә башланан сөзләрин сајы «с» илә башлананлардан тәхминән 4 дәфә, «м» илә башлананлардан 3 дәфә аздыр вә с.) бунун үчүн шаирин өз дилинә нә гәдәр диггәтлә јанашдығы ајдын олар. М. Мүшфиг бә'зән бир мисрада олан сөзләрин һамысынын ејни самитлә башланмасына да хүсуси

диггәт јетирирди. Мәсәлән, шаирин «Илләр» ше'риндә белә бир мисра вардыр:

Јашајыш јолларында
Јәһәрли (ј) атлы (ј) илләр*

Ејни сәсләрин тәкрарындан доған аһәнкдарлығы биз

О сары симләрин лисаны
Салмазмы һејрәтә инсаны
(«Тар»)

мисраларында да көрүрүк.

Бу хүсусијјәт С. Рүстәмин ше'рләриндә дә өзүнү көстәрир.

Јардын јағыларын јардын бағрыны
(«Чәфәр үчүн»).

Сөнмүш бир севкинин сојуғу кәлир.
(«Ачмајачағам»).

Гејд едәк ки, бу хүсусијјәт кәнч шаирләрин дә әсәрләриндә өзүнә јер тапмагдадыр. Бу чәһәтдән Тофиг Меһдинин «Бакы дүшүнчәләри» ше'риндәки ашағыдакы бејт диггәти чәлб*едир:

Саһилин ахшамлар ашыб-дашырмы,
О шылтаг ләпәләр пычылдашырмы.

Бәдии дилдә дилин сәс тәркибиндән башга, дикәр фонетик имканлар да мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Бу фонетик имканлардан икиси диггәти хүсусилә чәлб едир вә јазычынын әлиндә чох мүһүм васитә олур: вурғу вә интонасија.

Вурғунун мүхтәлиф нөвләри вардыр. Бунлардан бәдии әсәр үчүн ән вачиб оланлары мәнтиги вә һәјәчанлы (емфатик) вурғулардыр. Мәнтиги вурғудан һәр һансы бир сөзә диггәти даһа чох чәлб етмәк үчүн истифадә едилир. Шифаһи нитгдә биз буну һәр һансы бир сөзү

* Азәрбајчан дилиндә ики саит јанашы кәлә билмәдији үчүн онларын арасына тәләффүздә (бә'зи конкрет һалларда исә јазыда) (ј) сәси артырылыр.

хүсуси интонасија вә гүввәтли вурғу илә демәклә нәзәрә чарпдырырыг; мәс:

Сәлим бу күн театра кетди.
Сәлим **бу күн** театра кетди.
Сәлим бу күн **театра** кетди.
Сәлим бу күн театра **кетди.**

Бурада дөрд сөздән ибарәт олан чүмлә, мәнтиги вурғудан асылы олараг, дөрд мүхтәлиф мә'на чаларлығына маликдир. Белә ки, биринчи чүмләдә театра кедәнин мәһз Сәлим (башгасы јох), икинчи чүмләдә кетмәк заманы мәһз бу күн (дүнән, сабаһ, срағакүн вә с. јох), үчүнчү чүмләдә кетмәк јеринин мәһз театр (јә'ни китабхана, кино вә с. јох), дөрдүнчү чүмләдә исә мәһз кетмәк (јә'ни, мәсәлән, бахмаг јох) олмасы ифадә олунур. Көрүндүјү кими, бу, сырф данышыгла әлагәдар олан бир мәсәләдир. Јазыда исә мәнтиги вурғуја малик олан сөзү ики чүр ифадә етмәк мүмкүндүр ки, бәдии јарадычылыгла мәшғул оланлар үчүн буну билмәк зәруридир. Јазычы мәнтиги вурғуја малик олан сөзү ја суал әдатлары илә «мы», «ми», «му», «мү», (мәсәлән: Сәлимми бу күн театра кетди; Сәлим бу күнмү театра кетди; Сәлим бу күн театрамы кетди; Сәлим бу күн театра кетдими), ја да сөзләрин јерләрини дәјишдирмәклә көстәрә биләр. Азәрбајчан дилиндә мәнтиги вурғуја малик олан сөз бир гајда олараг хәбәрдән әввәл кәлир.

Бу күн театра Сәлим кетди.
Сәлим театра бу күн кетди.
Бу күн Сәлим театра кетди.
Сәлим бу күн театра кетди.

Јазычы бу үсулларын биринчисиндән јалныз суал чүмләләриндә истифадә едә биләр. Мәсәлән, Ә. Чәмилин «Мәни јада салырмы» ше'ри буна чох јахшы бир мисалдыр. Икинчи јолдан исә һәм суал, һәм дә нәгли чүмләләрдә истифадә етмәк олар. Фактлар көстәрир ки, бизим ше'р дилимиздә икинчи јолдан һәм суал, һәм дә нәгли чүмләләрдә даһа кениш истифадә олунур. Бунун сәбәби одур ки, суал әдатлары бир чох һалларда ше'рин техники тәләбләринә (вәзн, гафијә вә с.) ујғун кәлмир. Мәнтиги вурғунун икинчи ифадә үсулундан исә ше'римиздә кениш вә мүвәффәгијјәтлә истифадә едилир. Мә-

сөлөн С. Рүстәм јухарыда гејд етдијимиз «Чәфәр үчүн» ше'риндә јазыр:

Биз сәни истәрдик өзүндән дә чох,
Сәни ким унудар, сәни ким атар?

Биз бурада һеч бир вәзн вә гафијә хәтасына јол вермәдән икинчи мисрадакы «сәни» вә «ким» сөзләринин јерини дәјишдирә биләрик:

Ким сәни унудар, ким сәни атар.

Ајдындыр ки, бу мисра әввәлки кими јахшы сәсләнмәз вә дикәр бир мә'на чаларлыгына малик ола биләр. Демәли, шаир бәлкә дә севги-тәбии илә Азәрбајчан дилиндә мәнтиги вурғунун хәбәрдән әввәлки сөзә дүшдүјүнү билдијинә көрә сөзләри јухарыдакы кими дүзкүн сыраламышдыр.

Мәнтиги вурғудан дүзкүн истифадәјә Р. Рзанын «Ленин» поемасындакы ашағыдакы мәшһур парча көзәл мисал ола биләр:

Мән һансы бир инсана
бәнзәдим ки, Ленини
Һәм халгын хидмәтчиси,
Һәм халга рәһбәр олду.
Мән һансы сәркәрдәјә
бәнзәдим ки, Ленини
тарихләрә командан,
күнләрә әскәр олду.
Мән һансы бир инсана
бәнзәдим ки, Ленини
мәзарынын башында
чаһан ағламыш олсун.

Лакин бә'зи һалларда мәнтиги вурғуну ифадә етмәкдә ше'рин техники тәләбләри, хүсусән тәгтиләр шаирә чидди мане олур. Белә һалларда һәгиги ағыр зәһмәтә, јарадычылыг зәһмәтинә гатлашан шаирләр мисраларын мүхтәлиф вариантларыны дүзәлдиб, нәһајәт, һәм мәнтиги вурғу, һәм дә тәгтиләрин дүзкүнлүјү чәһәтдән доғру олан ифадә формасыны тапыр, бә'зиләри исә мәнтиги вурғуну охучунун өһдәсинә бурахыб, дилин фонетик ганунларына е'тинасызлыг көстәрирләр. Гејд етмәк лазымдыр ки, белә һаллар бизим ше'римиздә чох аздыр.

Јухарыда гејд етдијимиз кими вурғунун бәдии јарадычылыг үчүн чидди әһәмијјәтә малик олан икинчи нөвү һәјәчанлы вә ја елми әдәбијјатда гејд олундуғу кими, емфатик вурғудур. Бу вурғунун ше'рин емосионал тә'сириндә чидди әһәмијјәти вардыр. Азәрбајчан совет ше'риндә һәјәчанлы вурғунун ән көзәл нүмунәләрини халг шаири С. Вурғун јаратмышдыр. Онун ше'рләринин чохунда, һабелә драмларынын мүкалимәләриндә биз јахшы ифадә едилмиш поетик хүсусијјәтли һәјәчанлы вурғу нүмунәләринә раст кәлирик. Бу чәһәтдән шаирин «Москва» ше'ри хүсусилә сәчијјәвидир.

Москва! Нә гәдәр доғмадыр бу сәс;
Доғмалар дар күндә јад ола билмәз.
Москва! Басылмаз сәнин гүдрәтин,
Чанлы һејкәлисән әбәдијјәтин.

Һәјәчанлы вурғудан шаир өзүнүн мәшһур «Азәрбајчан» ше'риндә дә кениш истифадә етмишдир.

Ел билир ки, сән мәнимсән,
Јурдум, јувам мәскәнимсән,
Анам, доғма Вәтәнимсән,
Ајрылармы көнүл чандан,
Азәрбајчан, Азәрбајчан.

Биз чәсарәт едирик дејәк ки, бу ше'рләрин чох тә'сирли вә көзәл олмасында һәјәчанлы вурғуларын да мүһүм ролу олмушдур.

Јазычы вә дилимизин фонетик имканларындан данышаркән, интонасија мәсәләсини дә хүсуси илә гејд етмәк лазым кәлир. Мә'лум олдуғу үзрә, интонасија сәс тонунун (мелодиканын) јүксәклијинин, сөз тәләффүзүнүн күчүнүн (вурғунун), тәләффүз сүр'әтинин вә тембрин мүрәккәб вәһдәтидир. Интонасија фикрин ифадә формасынын вә данышанын өз дедикләринә мүнасибәтинин чох мүһүм васитәләриндәндир.

Әдәби дилин башга стилләриндән фәргли олараг, бәдии дилдә интонасијанын әһәмијјәти чох бөјүкдүр. Һеч олмазса, она көрә ки, јухарыда дедијимиз кими, интонасија данышанын, бәдии дилдә исә јазычынын һаггында данышдығы һадисәләрә мүнасибәтини чох габарыг бир сурәтдә әкс етдирир. Мәсәлән, М. Раһимин

«Ленинград көјләриндә» адлы мәшһур поемасынын бә'-зи парчаларыны нәзәрдән кечирәк. Биз поеманын 26-чы парчасында охујуруг:

Көјдә ләнкәр вуран бир тәрлан кәлир,
Бәс нечин о белә пәришан кәлир.
Санки бир кәмидир һәјаты дарда,
Каһ батыр, каһ чыхыр көј далғаларда.
Чаһан көзләриндә бир виранәдир,
Гәриб дурна кими јол азмыш, нәдир...

Бурада мүрәккәб поетик бир интонасија вардыр. Биринчи вә үчүнчү бејтләрдәки интонасија хүсусән мараглыдыр. Белә ки, һәмин бејтләрин илк мисраларындакы интонасијада тон енир, онлардан сонра кәлән мисраларда исә јүксәлир. Беләликлә, биз санки «ләнкәр вуран бир тәрланын» һәрәкәтини мүшајиәт едән бир поезија мусигисини динләјирик. Әкәр «ләнкәр вуран тәрлан» көј далғаларда, «каһ батыр, каһ да чыхырсан», интонасија да көзәл поетик мисраларда каһ енир, каһ да јүксәлир.

Мүвәффәгијјәтли интонасија нүмунәсини биз поеманын башга һиссәләриндә көрүрүк:

Һәзәр...
Ләпәдөјән...
Далғын бир ана.
Ағ сачлы бир ата сүзүр көјләри...

Бурада шаир сөзләри мәртәбә-мәртәбә јазмаја да биләрди. Лакин бурада интонасија о гәдәр ајдын вә күчлүдүр ки, бәлкә дә һәссас шаирин әлләри сөвги-тәбиинин тә'сири илә мисраны јухарыда олан шәкилдә јазмышдыр. Көрүндүјү кими, бурада һәр бир мисра тәдричән ашағы енир. Бундан башга, биринчи вә икинчи мисраларда олан вурғулу һечаларын сајы мүхтәлифдир. Белә ки, икинчи мисрада вурғулу һечаларын сајы биринчидән ики дәнә артыгдыр. Бунун нәтичәсиндә биз биринчи мисранын сонунда дејил, мәһз икинчи мисранын ахырында, нечә дејәрләр, нәфәсимизи дәрмәли олуруг— аһ чәкирик. Үмумијјәтлә, поеманын Һүсејнбаланын һәлак олмасына һәср олунан парчаларыны биз јаныглы интонасијанын һәзин мусигиси алтында охујур вә дәриндән тә'сирләнирик. М.Раһимин әсәрләриндәки интонасија о гәдәр ајдын вә тәбиидир ки, һәтта онун әсәрләрини биз сәслә охумадыгда белә онлары мүшајиәт едән

интонасијаны дујур вә санки ешидирик. Ејни сөзләри Ә. Чәмил һаггында да дејә биләрик. Онун дилләр әзбәри олмуш «Чан нәнә, бир нағыл де» миниатүрүндәки парлаг поетик интонасија да чох көзәлдир.

Бә'зән елә олур ки, һеч бир јүксәк поетик фикир ифадә етмәјән бир ше'р парчасы охучулары һејран едир. Бизә белә кәлир ки, бунун сирри һәр шејдән әввәл һәмин парчанын мүвәффәгијјәтли интонасијасы илә бағлыдыр. Бәлкә буна көрәдир ки, Һ. Һүсејнзадәнин чохдан јаздығы бир ше'рин ашағыдакы парчасы истәр-истәмәз бизим јадымызда галыр, биз ону унуда билмирик:

Беш ил тамам олду. Беш гыш, беш баһар
Нечә кәлиб кечди хәбәр тутмадым.
Өтән һәфтәләри, өтән ајлары
Дејин унутдуммү? Јох, унутмадым!

Лакин интонасија мүәјјән бир гәлибә малик олан сабит һадисә дејилдир. Ше'римиз инкишаф етдикчә, онун јени-јени формалары јарандыгча бәдии дилимизин интонасија васитәләри дә инкишаф едир. Бизә галырса, исте'дадлы шаир Әли Кәримин әсәрләринин истәр охучулара, истәрсә дә јазычылара хош кәлмәсинин сирләриндән бири, бәлкә дә ән башлычасы бундан ибарәтдир ки, онун һәр јени әсәриндә биз јени бир интонасијанын аһәнкини ешидирик.

Илк мүшаһидәләрә әсасән дејә биләрик ки, онун «Илк симфонија» поемасында интонасијанын 17-јә јахын мүхтәлиф нөвләри вардыр. Бу чәһәтдән тәсадүфи дејилдир ки, онун поемасы симфоник әсәр тә'сири бағышлајыр. Әкәр јахшы сәси олан бир диктор онун поемасыны сөзләрлә дејил, мызылты илә охуса белә, биз тәсвир олунан һадисәләр һаггында мүәјјән тәсәввүр аларыг. Будур, Никарын кәлмәси һәсрәт долу белә бир интонасија илә верилир:

Доланды һәфтәләр, доланды күнләр,
Ај да баша чатды, Никар кәлмәди.
Күнәш ахшам батыб көрүндү сәһәр,
Һәр кедән гајытды, Никар кәлмәди.

Јахуд, әсәрин башга бир јериндә Никар Азадла көрүшдүјү вахт Илһамла растлашаркән онун кечирдији

һәјәчанлары ифадә едән мисралардакы интонасијаја фикир верин:

Диндар дејилдисә дә,
Деди:—Аллаһ, ај аллаһ,
Мәнә дә бах, ај аллаһ!
Аллаһ, бу, мән дејиләм,
Валлаһ, бу, мән дејиләм.
Илһам, бу, мән дејиләм.
Анам, бу, мән дејиләм.
Сонра сәһв едәрсиниз,
Мәни мәһв едәрсиниз.
Доғрусуну дејирәм,
Мән дејиләм, дејиләм!
. . . .
. . . .

Нәһајәт, әсәрин ахырындакы мисраларда биз Никарын һычгырыгларыны ешидирик:

Симфонија сусмајыр,
симфонија чағлајырды.
Елә бу вахт узагда
Јерә дикиб көзүнү,
Гучаглајыб дизини
Бир көзәл ағлајырды...

Гејд етмәк лазымдыр ки, интонасијанын ролу ше'рдә чохларына ајдын олмур. Белә ки, бә'зән мүәјјән бир поеманын мүәллифинә дејирләр ки, сәнин әсәрин јалныз бир вәзндә јазылыб, бурада форма јекнәсәглији вардыр. Сән поеманын ајры-ајры парчаларындакы вәзнләри дәјишдириб рәнкарәнк етмәлисән. Бизчә, мәсләһәт верәнләр бунунла поемада интонасијанын мүхтәлиф олмасынын, һадисәләрин аһәнкинә ујғун кәлмәсинин зәрурилијини нәзәрдә тутурлар. Лакин мәсәләнин маһијјәти изаһ едилмәдијиндән биздә һеч бир әһәмијјәти олмајан мүхтәлиф вәзнли поемалар мејдана чыхыр. Белә јарадычылыг үсулу кәнч шаирләрдә бир дәб һалыны алмышдыр.

Һалбуки сырф техники мәгсәдләрә хидмәт едән, һеч бир реал аһәнк әкс етдирмәјән мүхтәлиф вәзнли бу поемаларын һеч бир әһәмијјәти јохдур. Дејәк ки, шаир өз поемасыны ондөрдлүклә башлајыр, бир-ики сәһифә јазандан сонра јени вәзнә кечмәјә «зәруријјәт» «һисс едир», мисралары ики јерә бөлүб, поеманы једдиликлә

давам етдирир, нәһајәт, дөрдлүк, үчлүк, сонра онбирлик, јенидән ондөрдлүк вә с.

Јох, бу, бәдии јарадычылыг јолу дејилдир; һәтта охучулар белә чох асанлыгла бу једдиликләри бир-биринин ардынча јазыб өндөрдлүјә чевирә биләр.

Әлбәттә, шаир вә дилимизин фонетик имканлары проблеми јалныз өтәри гејд олунан бу фактлардан ибарәт дејилдир. С. Вурғун, М. Мүшфиг, Р. Рза, С. Рүстәм, М. Раһим, Ә. Ҹәмил, О. Сарывәлли, З. Хәлил. Б. Ваһабзадә, Н. Хәзри, Һ. Һүсејнзадә вә с. кими шаирләримизин јарадычылығы дәриндән тәдгиг едиләрсә, дилимизин фонетик имканларындан шаирләримизин истифадә етмәси јоллары мүәјјәнләшдириләр вә бу, кәнч шаирләрә көмәк едәр.

1961

ШАИР ВӘ СӨЗ

Совет әдәбијјаты өз идеја-мәзмунуна, бәдии мүкәммәллијинә вә јүксәк сәнәткарлыг хүсусијјәтләринә көрә ән зәнкин бир әдәбијјатдыр.

Мә'лум олдуғу кими, бәдии әсәрин мүкәммәллији онун јалныз долғун вә парлаг образлары вә композисијасы илә дејил, ејни заманда һәмин әсәрин дили илә гијмәтләндирилир. Бәдии әсәр анчаг о заман мүвәффәгијјәтли олур ки, бүтүн әдәби-бәдии пријом вә васитәләрин көзәллији илә бәрабәр, онун дили дә јахшы олур, охучуну һәјәчанландыра билир.

Јазычынын бәдии дилиндә ән мүһүм чәһәт сөзләр вә онлары сечмәк габилијјәтидир. Максим Горки сөз үзәриндә чәкдији әзијјәтләр барәсиндә өз фикрини белә јекунлашдырмышды: «Мәним инди дә бә'зән өз техники күчсүзлүјүмү, көмәксизлијими әзабла һисс едән ағыр саатларым, күнләрим олур. Һәр бир вичданлы әдәбијјатчыја аид олдуғу кими, јолдашлар, бу әзијјәтләр, бу әзаблар сизә дә бүтүн өмрүнүз боју верилмишдир».

Белләдир, әсил шаирин гисмәти үмумхалг мәһәббәти, ејни заманда јухусуз кечәләр, сөз үчүн чәкилән изтираблар, әзијјәтләрдир.

1

Мә'лум олдуғу кими, ше'р јүксәк бир фикрин, нәчиб вә тәмиз бир дујғунун **садәчә** ифадәси олмајыб, **көзәл, шаиранә** ифадәсидир. Шаир мүәјјән бир фикир вә һисси јалныз сөзләр васитәсилә ифадә едир, онун башга һеч бир васитәси јохдур. Вәзн вә гафијәјә јатан, ејни заманда мә'наны ән дүрүст ифадә едән сөзү ахтармаг үчүн шаир нәләр чәкмир, «чејран далына чыхмыш» сөзләри

тапмаг үчүн о, јухусуз кечәләр, бөјүк јарадычылыг әзаблары кечирмәли олур. Дүздүр, бир чох һалларда сөз гүдрәтли шаирә табе олур, онун истәјиндән асылы олараг өз тәбиәтини дәјишир. Мәсәлән, С. Вурғунун «Өлүм күрсүсү» адлы мәшһур поемасында белә бир бәнд вардыр:

— Будур Маргарита,—
Деди ресторан;
Берлинин биринчи гадын көзәли.
Ипәкләр ичиндә мәстү хураман,
Додағы мармалат, дили мәзәли.
Берлинин биринчи гадын көзәли!

Биз бу бәнди охујуруг вә бурада поетик диллә јахшы рәсм едилмиш бир гадын сурәти илә гаршылашырыг. Лакин икинчи мисрадакы **гадын көзәл** бирләшмәсинә диггәт едәк. Азәрбајчан дилиндә белә бирләшмә јохдур. Дилимизин ганунуна әсасән бу «көзәл гадын» шәклиндә ишләнмәли иди. Һалбуки һәмин бирләшмә дилимизин ганун-гајдаларынын тәләб етдији «Берлинин биринчи көзәл гадыны» мисрасы шәклиндә ишләнсәјди, јухарыдакы мисра гәдәр көзәл сәсләнмәзди. Демәли, халг шаиринин гәләми сөзләри өз әсил «тәбиәтиндән» чыхармыш, бу гәләмин гүдрәтилә һәмин сөзләрин грамматик мә'насы онларын үслуби мә'насы гаршысында дөзә билмәмишдир.

Буна охшар вәзијјәтә биз М. Раһимин «Ленинград көјләриндә» поемасында да раст кәлирик. Шаир өз ше'ринә мурачиәтән јаздығы лирик рич'әтдә дејир:

Ағлама!
Ағлама!
Ше'рим, ағлама!
Башыны дик сахла, гара бағлама!
Вәтәнә чатмасын аһын, амандыр,
Бу да бир гәзадыр, һөкми-замандыр.

Бурада да **һөкми-заман** бирләшмәси Азәрбајчан дили ганунларына зиддир. Әслиндә о, **заманын һөкму** шәклиндә ишләнмәли иди. Лакин истәр С. Вурғунун, истәрсә дә М. Раһимин ше'риндә һәмин сөзләр о гәдәр јериндәдир ки, бунлары поетик чәһәтдән нөгсан кими гејд едә билмәрик.

Демәли, бә'зи һалларда, шаир өз күчлү гәләми илә сөзү өзүнә табе етмәји бачарыр. Лакин бу, һәмишә белә олмур. Шаир ахтармалы олур, дилимизин зәнкин лүғәтини—һәтта кениш охучу күтләләринин чохуна мә'лум олмајан сөзләри нәзәрдән кечирир, анчаг онлары тапдыгдан сонра раһат ола билир.

Мәсәлән, С. Вурғун «Азәрбајчан» ше'риндә бә'зән вәтәндән ајры дүшәркән ајларын, илләрин ону боғмасындан данышыр вә дејир ки, гој бунун үчүн елләр мәни гынамасын. Бу ше'рдәки **«гынамасын елләр мәни»** мисрасында олан биринчи сөз һәмин мә'наны ән дүрүст ифадә едән јеканә сөздүр. Шаир бу сөзү кәшф етмиш, охучунун гәлбини һәмин сөз васитәсилә тәрпәтмишдир. Бә'зән илк бахышда ади көрүнән белә бир сөз поетик јарадычылыг үчүн чох мүһүм олур. Мәсәлән, Р. Рзанын «Ленин» поемасында ишләтдији **көбәр** сөзүнүн чох мүһүм үслуби әһәмијјәти вардыр. Биз **көбәр** сөзүнүн ишләндији мисраны охујаркән, әмин олуруг ки, Р. Рза һәмин сөзү тәсадүфән ше'р дилимизә кәтирмәмишдир. О, ајдын вә чанлы бир лөвһә јаратмаг үчүн **көбәр** сөзүнү ахтарыб тапмышдыр.

Топ сындырмыш бир ағач
јаралы дурна кими
дајанмышдыр **көбәрдә.**

Көрүндүјү кими, бурада һәмин сөзү башга һеч бир сөзлә әвәз етмәк олмаз. Нәһајәт, ше'р үчүн вәзн вә гафијәнин нә гәдәр бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғу нәзәрә алынарса, **көбәр** сөзүнүн һәмин мисра, үмумијјәтлә, ше'р дили үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғу бир даһа ајдынлашар. Ејни сөзләри јенә дә Р. Рзанын «Ленин» поемасында ишләнән **гузуламыш,** С. Рүстәмин ше'рләриндә тез-тез ишләнән **хај** сөзләри һаггында да демәк олар.

Демәли, шаир ифадә етдији бу вә ја дикәр бир фикри вермәк үчүн кәшф етдији сөзләри ишләдәркән, һәр шејдән әввәл онун нә кими үслуби хүсусијјәтә малик олдуғуну нәзәрдә тутмалыдыр.

Лакин бә'зән елә һаллар олур ки, шаир бу вә ја дикәр сөзүн үслуби мә'насына даһа чох алудә олур, онун лүғәти мә'насына лазымынча әһәмијјәт вермир. Белә

һалларда адәтән фикир тәһриф олунур. Мәсәлән, С. Рүстәмин «Аму-Дәрја» ше'риндә охујуруг:

Еј түркмән гардашым, сән тәк дејилсән,
Һамымыз, һамымыз сәнә **һајаныг.**

Шаир демәк истәјир ки, биз өз түркмән гардашларымыза башладыглары бөјүк вә әзәмәтли ишләрдә көмәк етмәјә һазырыг. Һалбуки **һајан** сөзү тамамилә башга мә'наја, мәсәлән, әкәр бир тәһлүкә баш верәрсә, гаһмар чыхмаг, мүдафиә етмәк, дадына чатмаг мә'насына маликдир. Ајдын мәсәләдир ки, шаир **һајан** сөзүнү бу мә'нада ишләдә билмәзди. Чүнки, ше'рин руһундан мә'лумдур ки, түркмән гардашларымыз һеч бир тәһлүкә гаршысында дејилләр.

Јахуд М. Раһим «Ленинград көјләриндә» поемасында јазыр:

Санма икидләрим асимандадыр,
Алексеј Һүсејнлә сых ормандадыр.
Нәһәнк машынлары галын будаглар
Мешә кәнарында кизлиндә сахлар.
Онларын јанында чатыб баш-баша,
Мәним икидләрим отуруб гоша.

Бу парчадакы гәдим Азәрбајчан сөзү олан **орман** Азәрбајчан дилинин бә'зи шивәләриндә **мешә** мә'насында ишләнир. Шаир орман сөзүнүн үслуби мә'насына даһа чох фикир вердијиндән (белә ки, һәмин сөз бурада **асиман** сөзү илә һәмгафијәдир) лүғәти мә'насына исә е'тинасыз јанашдығындан тәсвир олунан вәзијјәтин реаллығы позулмушдур. Башга сөзлә, Һүсејн илә Алексеј икинчи мисрада сых мешәдә олдуглары һалда, ахырынчы мисраларда мешәнин кәнарындадырлар.

Сөзүн лүғәви вә ән'әнәви поетик мә'насына лазыми фикир вермәмәк һаллары З. Хәлилин ше'рләриндә дә өзүнү көстәрир. Мә'лум олдуғу кими, **гәриб** сөзүнүн мә'насында инчә бир лиризм вардыр. Һәмин сөзү бу вә ја дикәр бир образ вә јахуд предмет үчүн епитет кими ишләдәркән, бир гајда олараг, **гәриб** сөзүнүн аид олдуғу објектә һүсн-рәғбәт бәсләјирләр: **гәриб адам, гәриб ахшам** вә с. З. Хәлил исә өзүнүн «Мәһәббәт» ше'риндә һә-

мин сөзүн һәм лүғәви, һәм дә поетик мә'насыны позараг јазыр:

Бу күн
мәним јолдашым
Тәк бу гәриб ахшамдыр.
Лакин о да елә бил
Әзилмишдир мум кими,
Габағымда салламыш
Енли (?) додагларыны
Бир гара мејмун кими.

Биз бурада һәлә ахшамын ше'р үчүн мәгбул көрүлмәјән енли додагларыны салламыш бир гара мејмуна бәнзәдилмәси кими гејри-поетик вә гејри-реал тәшбеһин мүвәффәгијјәтсизлијини гејд етмирик. Ејни заманда охучуда тәәччүб доғуран шаирин белә әчаиб ахшамы өзүнә јолдаш етмәси дә дејилдир. Бурада наразылыға сәбәб олан әсас шеј **гәриб** кими поетик бир сөзүн гәтијјән јериндә ишләнмәмәсидир.

Бундан башга, З. Хәлил бә'зи ше'рләриндә әксинә, сөзүн лүғәви мә'насына даһа чох алудә олур, онун мәчази, үслуби мә'насыны нәзәрә алмыр ки, бунун да нәтичәсиндә гәрибә сәһнәләр тәсвир едир. Мәсәлән, үмумхалг данышыг дилиндә, еләчә дә әдәби дилимиздә чохмә'налы фе'л олан **вермәк** сөзү мүхтәлиф сөзләрлә бирликдә ишләнәрәк, мүхтәлиф мә'налы идиомалар әмәлә кәтирир: **гулаг вермәк** (динләмәк), **әл вермәк** (көрүшмәк), **сәс вермәк** (разылашмаг), **сөз вермәк** (вә'д етмәк) вә с. Белә идиомалардан бири дә **үрәјини вермәк, гәлб вермәк, көнүл вермәк**, јә'ни севмәк демәкдир.

З. Хәлил өзүнүн «Үрәк» ше'риндә һәмин мә'наны әсас көтүрүр вә ону **үрәјин учмасы** кими бәдии ифадә илә верир. Буну, әлбәттә, шаирә чидди ирад тутмаг олмаз. Лакин иш бурасындадыр ки, шаир һәмин ифадәни сөзүн һәгиги мә'насында ишләдир вә охучулары да мүбаһисәјә чәлб едәрәк өз-өзүнә суал верир:

Дејирләр: учса үрәк, гопса чандан
өләр инсан.
Јаландыр, гыпгырмызы јаландыр бу!
Севәнләрин үрәкдән олмамышдыр
горхусу!
Нечә илдир гуш кими гәлбим учуб
синәмдән—
Өлмәмишәм нијә мән?

Көрүндүјү кими, шаир сөзүн мәчази вә һәгиги мә'наларыны бир-биринә гарышдырыр. Әкәр адамлар үрәјин учмасыны, чандан гопмасыны сөзүн һәгиги мә'насында нәзәрдә тутуб дејирләрсә, онлар тамамилә доғру сөјләјирләр. Јох, әкәр дејәнләр үрәјин учмасыны **севмәк** кими нәзәрдә тутурларса, онлар һеч вахт адамын севкидән өләчәјини демәзләр. Демәли, шаир биринчи мисрадакы фикри **дејирләр** сөзү васитәсилә мүхтәлиф адамлара иснад верәркән, һәмин сөзләрин мәчази мә'насыны өзүнә, һәгиги мә'насыны исә дејәнләрә аид едир вә нәтичәдә мәсәләни долашдырыр.

2

Сөзләр шаирин ихтијарында олан рәнкләрдир. Бу әлван рәнкләр васитәсилә нә гәдәр көзәл сәнәт әсәрләри јарадылмышдыр... С. Вурғун бу рәнкләрлә Азәрбајчанын мисилсиз образыны чәкмишдир. Дилләр әзбәри олан «Азәрбајчан» ше'рини хатырлајын:

Чох кечмишәм бу дағлардан,
Дурна көзлү булаглардан,
Ешитмишәм узаглардан
Сакит ахан аразлары;
Сынамышам досту, јары.

Сыра дағлар, кен дәрәләр,
Үрәк ачан мәнзәрәләр,
Чејран гачар, чүјүр мәләр,
Нә чохдур ојлағын сәнин,
Арапын, јајлағын сәнин...

Ајдын мәсәләдир ки, рәнкләри чанлы сәнәт әсәрләринә, көзәл вә мисилсиз һәјат лөвһәләринә чевирмәк үчүн бачарыглы рәссам әлләри лазым олдуғу кими, сөзләри өлмәз поетик әсәрләрин ифадә тәрзи етмәк үчүн дә исте'дадлы шаир гүдрәти лазымдыр.

Чанлы лөвһә јаратмаг хатиринә сәнәткар бу вә ја дикәр шивәјә аид олан сөзләрдән, унудулмуш сөзләрдән, һабелә башга дилләрдән дилимизә кечән сөзләрдән там азад вә сәрбәст сурәтдә истифадә едә биләр. Бурада гејри-ади һеч бир шеј јохдур. Тәки лөвһә там вә чанлы, тә'сирли вә көзәл олсун!

О. Сарывəллинин ше'рлəриндəн бириндə охујуруг:

О бир атлы иди, тозанаг дејил,
Күмүш гантарғалы, күмүш јəһəрли,
Јалманы көпүклү, сағрысы тəрли,
Бојнунда кəлағај, дөшүндə нəмəр,
Чыдыр мејданында сүзəн бир кəһəр
Инди дə чыхмамыш һəлə јадымдан.

Бурада əдəби дилимиздə аз ишлəнəн бə'зи сөзлəр вардыр. Лакин онлары бурадан чыхармаг тəсвир олунан лөвһəни гејри-мүəјјəн вə солғун едəрди. Вə јахуд:

Көрүк, бојундуруг, каған вə самы
Əчəлсиз өлдүрдү јазыг бабамы.
(О. Сарывəлли)

Биринчи мисрадакы дөрд сөздəн бəлкə дə һеч бири (һəр һалда икиси: каған, самы) бə'зи охучулара мə'лум дејилдир. Лакин бунун һеч бир зəрəри јохдур. Ејни сөзлəри Осман Сарывəллинин:

Бир аз кечикдими нанə, үзəрлик,
Өзəкли балдырған, чичəкли јемлик.
Кешниш, кəкликоту, чобанəтəји,
Лалə, хорузкүлү, гајмагчичəји,
Гулaнчар, гузгулаг, тəрə, кəбəлəк,
Албалы, гарағат, моруғ, чијəлəк
Бунлар ширин не'мəт, ширин дилəкдир,
Севмəјəн севмəсин, мəнə кəрəкдир—

мисралары һаггында да демəк олар.

Шаир лөвһə јарадаркəн һансы јердə һансы сөзлəрдəн истифадə етмəјин лазым олдуғуну кəрəк билсин. Бу сөзлəрин, бəли, јалныз бу сөзлəрин көмəји илə кичик бир парчада бүтөв бир лөвһə јаратмаг мүмкүндүр.

Көркəмли Азəрбајчан совет шаири М. Мүшфигин «Јенə о бағ олајды» ше'риндə дə бу мəсəлə мүвəффəгијјəтлə һəлл олунмушдур. Бурада шаир тəсвир олунан шəраитə ујғун сөзлəри чох бачарыгла сечə билмишдир. Мəсəлəн, ше'рин кичик бир парчасыны нəзəрдəн кечирəк:

Чумуб алајдым сəни далғаларын əлиндəн,
Јапышајдым белиндəн,
Хəјалымыз үзəјди севда дəнизлəриндə,
Лəпəлəр үзəриндə,
Илһамымын јелкəни зəррин сачын олајды,
Сулар хырчын олајды.

Бу кичик парчада тəсвир олунан јерлə əлагəдар олараг алты сөз (далға, үзмəк, дəниз, лəпə, јелкəн, су) вардыр. Шаир бунларын һеч бирини тəкрар етмəдəн көзəл бир поетик лөвһə јаратмышдыр.

Лазым олан сөзлəри сечə билмəк габилијјəти шаир үчүн бөјүк мəзијјəтдир. Чүнки бу бачарыг һəмишə тəсвир олунан һадисə вə ја, сөзүн кениш мə'насында, предмети охучунун көзлəри өнүнə кəтирир. Шаир Зејнал Хəлил өзүнүн «Гəзет сатан ушаг» ше'риндə һамыја мə'лум олан сөзлəри чох јериндə ишлəдə билдијиндəн ушағын көркəмини чанландыра билмишдир:

Гəзет сатыр:
«Тан»,
«Улус»...
Додаг көмкəј, ајаг буз.

Характер сөзлəри сечмəк габилијјəтиндəн мəһрум олан шаирдəн көзəл бəдии əсəр көзлəмəк олмаз. Чүнки бу кејфијјəтдəн мəһрум ше'рлəр бəдииликдəн узаг, ади нəзм парчалары олачагдыр. Белə нəзм парчалары риторик јазылар адланыр.

Азəрбајчан дили лүғəт зəнкинлији чəһəтдəн поетик јарадычылығын бүтүн тəлəблəринə чаваб верə билəн бир дилдир. Бизим дилимиздə ејни бир мə'наны ифадə едəн шəкилчə мүхтəлиф, һабелə мүхтəлиф мə'налара малик олан ејни сөзлəр вардыр. Дилимизи дəриндəн билəн шаирлəр үчүн бунлар зəнкин поетик бир мəнбəдир. Бу, бир тəрəфдəн шаирин тəкрара јол вермəмəсинə, дикəр тəрəфдəн дə ше'рин бəдии тə'сир гүввəсини артырмаға хидмəт едир. Биздə мə'нача ејни, јахуд бир-биринə чох јахын, шəкилчə мүхтəлиф сөзлəрдəн—синонимлəрдəн истифадə етмəјəн шаир, демəк олар ки, јохдур. Лакин бу, бə'зилəриндə там бир үслуб хүсусијјəти, башгаларында исə тəсадүфи бир кејфијјəт кими тəзаһүр едир.

Азəрбајчан совет шаирлəри ичəрисиндə синонимлəрдəн əн кениш шəкилдə истифадə едəн С. Вурғун иди. Халг шаиринин јарадычылығында аз əсəр тапмаг олар ки, орада дилимизин бу бөјүк не'мəтлəриндəн истифадə едилмəмиш олсун. С. Вурғун ше'рлəриндə синоним сөз-

ләр санки мә'наны мисраја бағлајан мисмарлар иди. Ашағыдакы бејтләрә фикир верин:

Мәдәнијјәт! Сәнсиз нечә **әмәл** солду,
Нечә **арзу,** нечә **мурад,** нечә **диләк?**
Нә бир тоја кетдик, нә бир шадлыға
Дөздүк һәр гытлыға, һәр касадлыға.
Дүнәнки **тәнтәнә, бүсат, тәмтәраг**
Сусмуш бир илһамсыз рүбаб сајағы.

Бурада биринчи бејтдә тәхминән ејни бир мә'на дөрд (әмәл, арзу, мурад, диләк), икинчи бејтдә ики (гытлыг, касадлыг), үчүнчү бејтдә исә үч синоним сөзлә (тәнтәнә, бүсат, тәмтәраг) мисралара бәнд едилмишдир.

С. Вурғунда синоним сөзләр бә'зән лексик тәбиәтини санки мүһафизә едә билмир, синтактик категоријаја чеврилир; ифадә олунмуш мүәјјән бир фикрә јени бир әлавә кими сәсләнир. Мәсәлән:

О јенә дә сукут едир, данышмајыр о бир анлыг,
Бә'зән дилсиз бир вүгарла гылынч чәкир гәһрәманлыг.

Бурада биринчи мисрадакы **сукут едир** вә **данышмајыр** сөзләри ејни мә'на ифадә етсә дә, онлардан икинчиси сусмағын даһа јүксәк дәрәчәсини билдирир. Биз ејни мә'налы бу ади сөзләрин көмәји илә хитабәт күрсүсүнүн архасында дајанмыш вүгарлы бир адам көрүрүк. Әкәр шаир гејд олунан сөзләрдән һәр икисини дејил, јалныз бирини ишләтсәјди, о заман биз образы тәсәввүрүмүзә кәтирә билмәздик.

Синоним сөзләрдән кениш истифадәјә Р. Рзанын јарадычылығындан да чохлу мисал кәтирмәк олар:

Тиканлы тел узаныр,
Һәр јана
Әјри, гыјгач.

Сәмәд Вурғундан кәтирдијимиз мисалда олдуғу кими, бурада да ејни мә'налы ики сөзүн јанашы ишләнмәси тәсвир олунан предметин нәзәрдә чанланмасы үчүн чох мүһүм рол ојнајыр вә мәһз буна көрә дә чидди үслуби әһәмијјәт дашыјыр. Синоним сөзләрин бу үслуби мә'насы Р. Рзанын әсәрләринин башга јерләриндә дә өзүнү мүвәффәгијјәтлә көстәрмәкдәдир. Мәсәлән:

— Мәһәббәт.
Әлбәттә олачагдыр
О күнләрин өзүтәк
Бөјүк, гүдрәтли, јүксәк
Саф, ләкәсиз мәһәббәт,
Ријакарлыгдан узаг
Көзәл, тәмиз мәһәббәт.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, шаирләримизин һамысы синоним сөзләрдән истифадә едир. Лакин марағлы чәһәт бундан ибарәтдир ки, онларын истифадә үсулу ејни дејилдир. Мәсәлән, шаир О. Сарывәлли, демәк олар ки, әксәр һалларда синонимләрә јени мә'на вермәјә вә санки ејни мә'насы олан сөзләри бир-бириндән фәргләндирмәјә чалышыр:

Һаны доғулдуғум јашыл јамачлар?
Һаны чичәкли јаз, чичәкли баһар?
Һаны Муған чөлү, һаны Мил дүзү?

Көрүндүјү кими, бурада **јаз** вә **баһар,** һабелә **чөл** вә **дүз** сөзләри ејни мә'налы сөзләрдир. Лакин санки шаир онлары бир-бириндән тәчрид етмиш вә һәр биринә јени мә'на вермишдир. Шүбһәсиз, әкәр бунлар ше'рдәки фикри тәһриф етмәјә дејил, мүәллифин ифадә етдији һисси гүввәтләндирмәјә хидмәт едәрсә, буну нөгсан дејил, ше'р үчүн мәзијјәт һесаб етмәк олар.

Азәрбајчан совет ше'риндә синонимләрдән истифадә кениш јајылдығы һалда, шәкилчә ејни, мә'нача мүхтәлиф сөзләрдән—омонимләрдән истифадә хејли мәһдуддур. Биз омонимләрин бир нөвү олан омоформлара ән чох гафијә шәклиндә чинасларда раст кәлирик. Биздә белә сөзләри нисбәтән даһа чох ишләдәнләр Р. Рза вә С. Рүстәмдир. Р. Рзанын ишләтдији ашағыдакы чинаслары мүвәффәгијјәтли һесаб етмәк олар:

Хәфәликдән боғулсун дејә
инсан **гәлби**
Пәнчәрәси гајрылмыш
инсан бојнундан **гәлби.**

Вә јахуд:

Синәләрдә гөвр едән
Дәрин бир **јарадыр.**

Бу елә бир өмүрдүр ки,
Үрәкләрдә өлүмсүз
Бир изтираб јарадыр.

Белә мүвәффәгијјәтли чинаслар С. Рүстәмин ше'рләриндә дә чохдур. Лакин һәр һалда бу саһәдә шаирләримиз һәлә аз иш көрмүшләр. Онлар Азәрбајчан поезијасында јахшы бир ән'әнә кими чохдан бәри јашајан бу ифадә васитәсинә чидди фикир вермәлидирләр.

Шаир вә сөз проблеми биздә нәзәри чәһәтдән һәлә тамамилә ишыгландырылмамыш, һәлл олунмамыш бир мәсәләдир. Сөзүн бәдии јарадычылыгда, биринчи нөвбәдә ше'рдә нә гәдәр бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғу нәзәрә алынарса, һәмин мәсәләнин тәдгигинин әдәби тәнгидимиз вә дилчилијимиз үчүн зәрурилији бир даһа ајдын олар.

1959

ЧӘЛИЛ МӘММӘДГУЛУЗАДӘ ВӘ САТИРА ДИЛИМИЗИН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

«Кичик» адамларын: Мәммәдһәсән әмиләрин, мүсибәтли зејнәбләрин, уста зејналларын, бичарә новрузәлиләрин фачиәли һәјатыны гәләмә алыб, онларын өзү үчүн јазан Мирзә Чәлил өз әсәрләринин дилинә чидди фикир вермишдир. Бу ајдынлыг онун идеја истигамәтиндә олдуғу кими, бәдии дилә мүнасибәтиндә дә өзүнү көстәрмишдир. Бөјүк демократ јазычы јарадычылыға башладығы илк күнләрдән дејирди: елә јазмаг лазымдыр ки, үмум күтлә асанлыгла баша дүшсүн. Сонралар јазычы санки өз јарадычылығына вә һәммәсләкләринин әмәлләринә јекун вурараг јазмышды: «Биз чалышдыг ки, јазымызы һәр бир кәс асан вә тезликлә баша дүшсүн вә күман едирәм мәгсәдимизә дә чатдыг».

Ана дилинә бөјүк мәһәббәт јазычыны халга о гәдәр јахынлашдырмышды ки, о, һекајә вә фелјетонларында сөзләрин сырасыны чанлы данышыг дилиндә олдуғу кими гурур, һәтта әдәби дил нормаларындан кәнара чыхырды.

Дил—Ч. Мәммәдгулузадәнин диггәт мәркәзиндә дуран ән мүһүм мәсәләләрдән иди. Онун редактору олдуғу «Молла Нәсрәддин» журналында белә јазылара тез-тез раст кәлмәк оларды. «Һәр милләтин өзүнә мәхсус ана дили вар ки, онун мәхсуси малыдыр. Ана дили милләтин мә'нәви дирилијидир... ананын сүдү бәдәнин мајасы олдуғу кими, ананын дили дә руһун гидасыдыр. Һәр кәс өз анасыны вә вәтәнини севдији кими, ана дилини дә севир».

Ч. Мәммәдгулузадә јарадычылығы боју буна садиг галмыш, ана дилини, доғма Азәрбајчан дилини әсил, јүксәк мәһәббәтлә севмишдир.

Бөјүк јазычы дилә, сөзә чох бөјүк әһәмијјәт вермишди. «Дүнјада һәр бир кәс үчүн сөздән бөјүк јадикар јохдур. Зира ки, мал, мүлк тәләф олар кедәр, амма сөз галар».

Ҹ. Мәммәдгулузадә һәмишә ана дилини ирәлиләтмәјә, инкишаф етдирмәјә, јени стилләрлә зәнкинләшдирмәјә чалышмыш вә буна да мүвәффәг олмушдур. Азәрбајҹан бәдии дилиндә кинајә стили, јанығлы күлүшүн ифадә тәрзи, сөзүн әсил мә'насында онун ады илә бағлыдыр. Көркәмли јазычы сатира вә јумор дилимизә о гәдәр јенилик кәтирмишдир ки, онун өјрәнилиб мејдана чыхарылмасы мүасир сатира дилимизин инкишафы үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Ҹ. Мәммәдгулузадәнин сатира дили Азәрбајҹан совет јазычылары үчүн әсил јарадычылыг мәктәби олмаға лајигдир.

Мүасир сатира дилимиз Ҹ. Мәммәдгулузадәнин дилинин садәҹә давамы олмајыб, онун зәмининдә јүксәлмиш, инкишаф етмишдир. Мүасир јазычыларымыз һеч бир заман Ҹ. Мәммәдгулузадәни тәкрар вә тәглид етмәмишдир. Мирзә Ҹәлилин дили јени һәјат шәраитиндә јени шәкилдә тәзаһүр етмишдир.

Сатира дили бәдии дилин ән мүрәккәб, ән чәтин ҹүмләси дәрин мә'наја малик олмалы, тәсвир олунан ичтимаи вә шәхси ејибләрә гаршы ачы күлүш ифадә етмәлидир.

Күлүшә һәдәф олан гәһрәманлар јазычы тәрәфиндән анҹаг тәсвир едилән һадисәләрлә дејил, һәм дә ҹүмләләрин, сөзләрин сырасы, мә'насы васитәсилә дә лаға гојулур, күлүнҹ вәзијјәтә салыныр. Мәһз буна көрә дә сатирик әсәрин мүәллифиндән халг дилинин зәнкинликләринә дәриндән бәләд олмаг, һәр сөздән сәррас бир күллә кими истифадә етмәк баҹарығы да тәләб олунур.

Ҹ. Мәммәдгулузадәнин Худајар бәји нечә тәсвир етдијини хатырлајын! Инсан нәслинин бу ијрәнҹ төртөкүнтүләриндән бирини јазычы белә тәгдим едир: «Худајар бәјин анҹаг отуз једди-отуз сәккиз синни олар. Боју учады, чох учады. Бунун учалығындан өтрү кечән вахтда бир ајама дејәрдиләр... Үзү дә гарады, көзләри лап гарады. Бир тикә ағ јохду көзләриндә. Белә ки, бә'зи вахт Худајар бәј папағыны басыр көзүнүн өнүнә, папаг гара, көзләр гара, үз гара. Папағын алтдан көзләр белә ишарыр ки, адамын ҹанына ваһимә өтүрүр. Бунлар һамысы өтәр. Худајар бәјин бир бөјүк гүсуру вар. Бурну әјриди. Әјриди, амма пис әјриди. Әјри дә вар, әјри дә вар. Мән чох көзәлләр көрмүшәм ки, бурунлары әјриди. Амма, Худајар бәјин бурну пис әјриди. Бурнунун јухары тәрәфиндән бир сүмүк дикәлиб. Сүмүк дүздү, амма ашағысынын эти хоруз пипији кими дүшүб сол јана. Билмирәм анадан олмады, ја сонра олубду. Амма чох пис бурунду, вәссәлам. Худајар бәјә көјчәк киши демәк олмаз. Инди ики ил олар ки, Худајар бәј Данабашда катдалыг еләјир. Бунун катда олмасынын чох әһвалатлары вар».

Бу парчада мүәллиф гәсдән «уча», «гара» ,«бурун», «әјри» сөзләрини чох тәкрар етмишдир. Заһирән охуҹуја елә кәлә биләр ки, бу тәсвирдә јазычы објектив бир мөвге тутмуш, өз нијјәтини тенденсијалы шәкилдә ифадә етмәмишдир. Әслиндә исә белә бир мүнасибәт јазычынын һәр бир кинајәли ифадәсиндә һисс олунур. «Бунун учалығындан өтрү кечән вахт бир ајама дејәрдиләр», «Мән чох көзәлләр көрмүшәм ки, бурунлары әјриди», «Худајар бәјә көјчәк киши демәк олмаз» кими ҹүмләләрдәки ејһамлары дујмаг чәтин дејилдир.

Сатира дилинин чәтинлији бир дә ондадыр ки, сатирик әсәрдә јазычы илк пландадыр. Тәсадүфи дејилдир ки, бу әсәрләр чох вахт ја биринчи шәхсин дилиндән јазылыр вә јахуд да мүәллиф һәр аддымда тәсвир олунан һадисәләрә, образларын һәрәкәт вә сөзләринә мүдахилә едир. Белински сатирик әсәрин бу хүсусијјәти һаггында јазырды: «Сатирада шаир ифша едән, вәкил, нәсиһәтчи олур»... Әсил ифшачы, вәкил, нәсиһәтчи олмаг үчүн исә, јазычыдан инандырычы, мәзәли, ширин ифадә тәрзи тәләб олунур ки, бу да јазычынын мәһз исте'дад дәрәҹәси вә билији илә әлдә едилир.

Ҹ. Мәммәдгулузадә бу мүһүм кејфијјәтә малик олмушдур.

Беләликлә, сатира дилини јаратмаг чәтинликләрини арадан галдыран јазычы, Азәрбајҹан сатира дилинин ән јахшы ән'әнәләрини давам вә инкишаф етдирәрәк әсил сәнәткар кими јүксәлә билмишдир. Ҹ. Мәммәдгулузадә өзү дә сатира дилимиздә бир сыра јенилик јаратмыш вә һәмин јенилик мүасир сатира дилимиздә бир ән'әнә кими давам вә инкишаф етдирилир вә етдирилмәлидир.

Ҹ. Мәммәдгулузадә һәр ҹүр һадисә вә образлары ејни дилләә тәсвир етмәмишдир. Јазычынын халг дүшмән-

ләринә, фырылдагчылара, дәләдузлара нифрәти кәскин, гәзәбли, ришхәндли ифадәләрлә верилмиш, варлылар тәрәфиндән тәһгир олунан, алчалдылан савадсыз кәндлиләрә мәһәббәт вә һүсн-рәғбәти исә кәдәрли аһәнки олан вә охучуну дүшүндүрән јуморик чүмләләрдә мејдана чыхмышдыр.

Мүасир сатирик әсәрләримиздә әсасән Вәтәнимизин харичи дүшмәнләринә вә өлкәмиздә капитализм галыгларына гаршы чеврилмиш сатирик дил давам вә инкишаф етдирилир. Сосиализм чәмијјәтиндә истисмар едилән, касыблыг үзүндән арaја гојулан адамлар олмадығындан һүсн-рәғбәт доғуран, кәдәрли јумористик ифадә тәрзи тәдричән өз характерини дәјишир, харичи өлкәләрдә истисмар алтында јашајан халг нүмајәндәләринин тәсвири заманы бу үсулдан надир һалларда истифадә едилир. Бундан башга ингилабдан әввәлки һадисә вә инсанларын тәсвириндә дә бу ифадә тәрзи мүһафизә олунмагдадыр.

Бу чәһәтдән С. Рәһимовун «Өтән күнләр дәфтәриндән» китабында топланмыш бир чох һекајәләр вә М. Чәлалын Иран Азәрбајчаны һәјатындан бәһс едән «Бадам ағачлары» һекајәси диггәти чәлб едир.

С. Рәһимовун тәсвир етдији адамлар вә һадисәләр Ҹ. Мәммәдгулузадәнин ингилабдан әввәлки јарадычылығынын објекти олмуш адамлар вә һадисәләрдир. Бу адамлар истисмар алтында инләјән, әдаләтин сорағына чыхан вә бир күн она јетишәчәји үмидилә јашајан авам вә јазыг кәндлиләрдир. Онлар белә дүшүнүрләр ки, кәндхудаларын чамаата еләдији зүлмдән «јухарыдакыларын» хәбәри јохдур. Инана билмирләр ки, онларын ачыначаглы вәзијјәтинә сәбәб хүсуси мүлкијјәтә әсасланан чәмијјәтин өзүдүр. Онлар халгын һалына ағлајан пристав, началник ахтарырлар. Лакин гаршыларына чыхан һәр бир тәсадүфдә үмидләри гырылыр, пәнаһ кәтирдикләри адамлар јыртычы вә амансыз олурлар.

Мәсәлән, бу мүнасибәтлә Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестиндә Мәммәдһәсән әминин началникин јанына кетдији сәһнәни хатырламаг олар. Мәммәдһәсән әми өз ешшәјинин башына кәлән сәркүзәшти началникә данышыр. Началник онун сөзләрини баша дүшмүр, дилманч чағырырлар. Јенә дә бир шеј чыхмыр. Мүәллиф јазыр: «Мәммәдһәсән әминин сөзү бу олду: «Валлаһ, мәним ешшәјими,

аға, билмирәм, Һејдәрхан көрпүсүнә апарыблар, ја да ки, карвансарачы сахлајыб вермир.

Нәчәрник јәгин еләди ки, бу кишинин һушу башында дејил. Ахыры, Мәммәдһәсән әмини диванханадан говду».

Ејни һадисәјә С. Рәһимовун «Су әризәси» һекајәсиндә дә раст кәлирик. Бурада өз дүнјакөрүшү, һәјата, чәмијјәтә мүнасибәти чәһәтчә Мәммәдһәсән әмидән кери галмајан Гәдим адлы бир кәндли началникә су үчүн шикајәтә кәлир; бурада да ону баша дүшмүрләр, дәли һесаб едирләр. Диванханадан говурлар. Көрүндүјү кими, һадисәләр үмумијјәтлә ејнидир. Гәһрәманлар ејни заваллы вә мүсибәтли јохсул кәндлиләрдир. Мүәллифләрин бу бәдбәхт адамлара дәрин һүсн-рәғбәти вардыр. Һәр ики јазычы һадисәләри тәнгиди реализм үслубунда тәсвир едир. Бүтүн бунлара әсасән онларын дилиндә дә мүәјјән охшар чәһәтләрин олачағы лабүддүр. Лакин бу охшарлыг һеч дә тәкрар вә тәглид характери дашымыр, о јалныз бир шејдә—чүмләләрин кәдәрли аһәнкиндә тәһазүр едир. Бундан сонра чидди фәргләр башлајыр ки, бу да чох тәбии вә ганунаујғундур. Чүнки һәр ики мүәллифин өзүнә мәхсус ифадә тәрзи, үслубу вардыр. Дедикләримизи сүбут етмәк үчүн «Су әризәси» һекајәсиндән кичик бир парчаны мисал кәтирмәк кифајәтдир: «Началник гајыдыб ичәријә кирди, гапычы Гәдим дајыны керијә итәләди. Онлар сүпүрләшди. Вәзнәлиләр топланыб гапычыја көмәк етди, ону балконун башындан дикирләдиләр. Киши мајаллаг вуруб фырлана-фырлана балконун ајағында бәнд алды».

Бу парчаны «Данабаш кәндинин әһвалатлары» илә мүгајисә етдикдә, заһирән елә чидди фәрг, үслуб хүсусијјәти нәзәрә чарпмыр. Лакин дәриндән диггәт едилдикдә, биринчидә даһа чох сакит интонасија, дикәриндә исә тез дәјишән ифадә тәрзи һисс олунур. Бу, чүмләләрин гурулушунда вә ајры-ајры сөзләрдә тәзаһүр едир. Мәсәлән, С. Рәһимов «еләмәк» сөзүнү «етмәк» шәклиндә ишләдир ки, бу да бу күнкү әдәби дилимизин нормаларына ујғундур.

Јуморик ифадә тәрзиндә М. Чәлалын «Бадам ағачлары» һекајәсиндә Иран Азәрбајчаны һәјатындан көтүрүлмүш бир һадисәнин тәсвири үчүн истифадә едилмишдир. Һекајәнин гәһрәманы өз гызыны хошбәхт көрмәк истәјән кәндли Агарзадыр. Өз дүшүнчә тәрзи е'тибары

илә о, Мәммәдһәсән әмидән («Данабаш кәндинин әһвалатлары») вә Новрузәлидән («Почта гутусу») хејли фәргләнсә дә, ичтимаи ҹәһәтдән онлар кими һүгугсуз вә јохсулдур. Мүәллиф бүтүн һекајә боју онун садәлөвһлүјүнү, авамлығыны әсил јуморла, ширин ҹүмләләрлә тәсвир едир. М. Ҹәлалын тәсвириндә Ағарзанын дили онун тәфәккүрүнү чох дүзкүн ифадә едир.

Ҹамаат бадам ағачларынын американ мүшавири тәрәфиндән кәсдирилмәсинин сәбәбини «Маршал планы», «маршаллашма» илә изаһ едәркән Ағарза дејир:

«О нә сөздүр, гардаш? «Маршаллашма» јә'ни кимбарәсиндә јазыр? Мәнә тәаллүгү вар о сөзүн, ја јох? Јә'ни о адам кимдир, көрүм мәним ағачларымы кәсән адамдыр, ја буна әмр верән, пул бурахан адамдыр? О кимдир ахы?»

Заһирән чох садәлөвһ, әслиндә дәрин мә'наја малик олан бу суалларын ҹавабыны онун досту Мирзә Мәммәд ајдынлашдырыр. Ағарза өз кәндли мәнтиги илә дејир:

«— Јахшы, гардаш, нә вачиб олуб? Олмаз ки, «маршаллашмајаг»?! Инди ки, «маршаллашма» бизи бу көкә салыр, кәлин «маршаллашмајаг да!»

Ҹ. Мәммәдгулузадә дилинин көзәл ән'әнәләри тәкҹә бу һекајәдәки образларын дилиндә дејил, һабелә мүәллифин дилиндә дә өзүнү парлаг сурәтдә көстәрир. Һекајә белә бир ҹүмлә илә гуртарыр. «Ата-бала әл-әлә вериб гаранлыг чөлләрдән парлаг шимал улдузуна доғру јол алдылар». Кетмәдиләр, аддымламадылар, јеримәдиләр, истигамәт көтүрмәдиләр, мәһз «јол алдылар». Бу фе'л јухарыда көстәрилән синонимләр ичәрисиндә јеканә лазым оланы вә мүвәффәгијјәтлисидир. Ҹүмләнин мәһз бу мүрәккәб хәбәрлә гуртармасы көз өнүндә белә бир сәһнә ҹанландырыр: ата өз гызынын әлиндән тутмушдур. Көксләрини габардараг башларыны дик тутуб көз гырпмадан ири, гәтијјәтли аддымларла шимал улдузуна јол алан бу ата-баланын һәрәкәти гаранлыг чөлләрин фонунда чох ајдын көрүнүр. Охучу санки онларын ајаг сәсләрини ешидир. Гејд етмәк лазымдыр ки, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин нәҹиб тә'сири бу һекајәдә дә јалныз өз руһуну сахламышдыр. М. Ҹәлал тамамилә јени шәкилдә, орижинал формада бу јуморик ифадә тәрзини јүксәклијә галдырмышдыр.

Ҹ. Мәммәдгулузадәнин фырылдагчылара, дәләдузлара, халг дүшмәнләринә гаршы нифрәтинин ифадәси олан гәти, өлдүрүҹү күлүшә малик дили исә ҹәмијјәтимизин инкишафына мане олан оғруларын, рүшвәтхорларын, әлиәјриләрин, бүрократларын, хулиганларын ифшасына һәср олунмуш сатира әсәрләримиздә давам вә инкишаф етдирилмәкдәдир.

Мүасир сатира дилимизин тарихини бир-бириндән о гәдәр дә фәргләнмәјән ики дөврә бөлмәк олар: биринҹиси, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин сағлығындан башлајараг 1940-ҹы илләрин орталарына гәдәр олан дөврдүр ки, бу дөврдәки сатира дилимизин ән јахшы нүмунәләрини М. Ҹәлал, Ә. Вәлијев вә С. Рәһман јаратмышлар. Гырхынҹы илләрин орталарындан е'тибарән сатирик әсәрләр јазылмамыш, беләликлә, мүасир сатира дилимизин биринҹи мәрһәләси гуртармышдыр.

1952-ҹи илдән сатирамызда јени мәрһәлә башлајыр ки, бу дөвр сатира дилимизин инкишафында јашлы јазычыларымызла бир сырада әдәби нәслин кәнҹ нүмајәндәләри А. Сејфәддин, С. Гәдирзадә, А. Мәммәдов фәалијјәт көстәрирләр.

Бу дөврләрдә јазылмыш әсәрләр һәм мөвзу, һәм дә бәдии дил ҹәһәтдән мүәјјән дәрәҹәдә фәргләнир. Буна бахмајараг, һәр ики дөврдә јарадылмыш сатирик әсәрләримизин дилиндә Ҹ. Мәммәдгулузадә дилинин ән јахшы ән'әнәләри бу вә ја дикәр дәрәҹәдә давам етдирилмәкдәдир. Бу ән'әнәләрин мүәјјәнләшдирилмәси сатира дилимизин даһа да инкишаф етдирилмәси үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Ҹ. Мәммәдгулузадәнин сатира дилинин әсас хүсусијјәтләриндән бири сөзләрин мәҹази мә'нада ишләнмәси, беләликлә кинајә стилинә кениш јер верилмәсидир. Бу хүсусијјәт бөјүк јазычынын драмаларынын, һекајәләринин, истәрсә дә фелјетонларынын дилиндә мүһүм бир кејфијјәт олараг давам етдирилмишдир.

Буну сүбут етмәк үчүн Искәндәрин Шејх Нәсруллаһла илк көрүшүндә дедији сөзләри хатырламаг кифајәтдир:

«Шејх Нәсруллаһ— (Искәндәрә) Белә мә'лум олур ки, сизин дәрсиниз бу ағаларын (Һејдәр ағаја вә Әли бәјә ишарә едир) дәрсиндән аздыр ки, бир мәнсәбә ҹата билмәмисиниз.

Искәндәр—Бәли, бәли, бунлар елм дәрјасыдыр;

инди дә ки, иншаллаһ, сиз чәнабдан да өлү дирилтмәк елмини өјрәнәрләр, онда даһа лап алим оларлар».

Бу чүмләләрдә кинајә сарказма, тә'ризә гәдәр јүксәлир. Мәһз буна көрә дә фырылдагчы Шејх Нәсруллаһ дејир: «Һачы Һәсән аға, тәвәгге едирәм, бу биәдәби бурадан кәнар едәсиниз!»

Шејхин бу сөзләри Искәндәрдән алдығы зәрбәни даһа ајдын сәчијјәләндирир.

Сөзләри мәчази мә'нада ишләтмәк манерасы мүасир сатира дилимиздә мүһафизә олунуб бир ән'әнә кими давам етдирилмәкдәдир. Бу ән'әнә Ә. Вәлијевин 1929-чу илдә јаздығы «Ханханымзадә» һекајәсиндә өзүнү хүсусилә көстәрир. Јазычы Совет һакимијјәтинин сајәсиндә «адам олуб адамлар чәркәсинә чыхан», лакин јалныз өз мәнафејини күдән, чибиндәки партија билетиндән суи-истифадә едән Гафар Чәфәрзадәни охучуја беләтәгдим едир: «О, «мәдәни» иди. Бурнуну әли илә силиб шалварынын дизинә сүртәр, палтарын чаныны сабун үзмәмәк үчүн кеч-кеч јудурдар; «мөвһумата дүшмән» иди; һејванлары кечә јамачда галаркән кәнд молласына кизли гурд ағзы бағладыб, архајын јатар, сәһәр исә чөлдә галан маллары чанавар парчаладығыны көрәрди...»

Башга бир јердә мүәллиф јазыр:

«Чох савадлы иди. Әрәб әлифбасы илә јаза билмәзди. Јени әлифба илә дә охуја билмәзди». Бу парчаны Ч. Мәммәдгулузадәнин дилиндән јарадычы сурәтдә истифадә етмәјә јахшы бир нүмунә кими көстәрмәк олар.

Белә дилллә јазылмыш әсәрләр М. Чәлалын, С. Рәһманын да јарадычылығында чохдур. Кәнч јазычылар ичәрисиндә бу ифадә тәрзини, үслубу давам етдирән А. Сејфәддиндир. Мәктәб шакирдинин дилиндән јазылмыш «Сәлим мүәллим» һекајәси бу чәһәтдән хүсусилә характерикдир. «Сәлим мүәллимин билији» һаггында ушағын ағыз долусу данышыгдан сонра дедији «Балачајыг, баша дүшмәрик» чүмләси мүәллифин көзәл сатирик ифадә вә ејһамлара малик олдуғуна сүбутдур.

Кинајә үслубу А. Сејфәддинин бүтүн һекајәләриндә өзүнү көстәрир. Онун «Гоншумуз кәнч бәстәкар» һекајәсиндә өз сәс-күјү илә көрпәни јатмаға гојмајан бәстәкара дејилән ашағыдакы сөзләр чох мә'һалыдыр:

«— Дејәсән, кечә бизим ушаг сизи нараһат етди».

Ч. Мәммәдгулузадә дилинин ән көзәл хүсусијјәтләриндән башлычасы одур ки, бөјүк јазычы өз дилинин ајдынлығына, асанлығына һәмишә чидди фикир вермиш вә буна наил олмушдур. Ә. Нәзми Ч. Мәммәдгулузадәјә һәср етдији «Бөјүк журналист» адлы мәгаләсиндә јазыр ки, «Мирзә Чәлилин әсәри олан «Почта гутусу»ну кәнддә кәндлиләрә охујанда бир кәндли олмады ки, ону баша дүшмәсин. Кәндлиләр ајларла бу китаб һаггында данышыр вә алдыглары тә'сири сөјләјирдиләр».

Азәрбајчан совет јазычылары Ч. Мәммәдгулузадә дилинин бу мүһүм чәһәтини дә мүһафизә етмиш, сатирик дилин даһа да ајдын вә асан олмасы үчүн бөјүк әмәк сәрф етмишләр. Садәлик вә ајдынлыг М. Чәлалын, Ә. Вәлијевин дилиндә хүсусән күчлүдүр.

Кәнч јазычылар ичәрисиндә ән садә вә ајдын сатира дилинә малик олан С. Гәдирзадәдир. Онун әсәрләриндә долашыг, чәтин баша дүшүлән чүмләјә тәсадүф едилмир. Һекајәләриндә бәдии диллә, сатира дилинә чидди јанашмаг мејли, ојнаг, ширин бир диллә јазан јазычы гәләми өзүнү ајдын көстәрир.

Сатира дилинин бу мүһүм мәсәләсинә чидди јанашмамаг һалларына А. Сејфәддинин бә'зи һекајәләриндә тәсадүф едилир. Онун әсәрләриндә: «О мәним евимдә өзүнү, куја бизә кәлиши илә бојнумуза бөјүк бир хәтирминнәт гојурмуш кими апарараг бир стәкан чајымызы белә наз-гәмзә илә ичир, мән исә онун отағына сыхыла-сыхыла кирир вә онун чалдығы, мәнимсә баша дүшмәдијим һәр јени һава үчүн, мүәллифин танышы вә әсәрин илк динләјичиси кими һәдсиз ифтихар вә миннәтдарлыг һиссинә гапылырдым» кими чүмләләр вардыр. Бурада сөзләрин лүзумсуз тәкрары бир јана дурсун, мүәллифин нә демәк истәдијини баша дүшмәк дә чәтиндир. Белә бир дил сатира үчүн јарамыр. Үмумијјәтлә белә ифадә формасы бәдии дилә јабанчыдыр.

Чәтин баша дүшүлән, грамматик чәһәтдән сәһв чүмләләрә С. Рәһманын һекајәләриндә дә раст кәлинир. Мүәллиф дилимизин грамматик нормаларыны бә'зән нәзәрдән гачырыр, буна көрә дә һекајәләриндә долашыг чүмләләрин ишләнмәсинә јол верир. Мәсәлән, онун «Севинч јашлары» адлы һекајәсиндә охујуруг: «Әзизин дизләри титрәди, ·јавашчадан чамаданын үстүндә отурду». Бурада һаггында данышылан шеј «Әзизин дизләридир». Буна көрә дә биз «нә титрәди?» суалыны вердикдә мәһз һәмин сөз бирләшмәси һаггында фикирлә-

ширик. «Титрәди вә отурду» сөзләри чүмләнин бәрабәр һүгуглу үзвләридир. Беләликлә, чүмләни охујаркән, адама белә кәлир ки, чамаданын үстүндә отуран да «Әзизин дизләридир». Шүбһәсиз, мүәллиф «отурду» дејәркән Әзизи нәзәрдә тутмушдур. Лакин чүмләнин дилимизин ганунларына зидд олараг гурулмасы мүәллифин вермәк истәдији фикри тәһриф етмишдир. Охучу јалныз өз мәнтигинә әсасән мүәллифин нә демәк истәдијини баша дүшә билир. Һалбуки бәдии дилдә чүмләләрин ајдынлығы олдугча мүһүм шәртдир. Әлбәттә, белә чүмләләр С. Рәһманда тәсадүфдән-тәсадүфә ишләнсәjди, бу һагда данышмамаг да оларды. Тәәссүф ки, һәмин сәһв чүмләнин јанында дикәр даһа долашыг бир чүмлә дә ишләнмишдир. Мүәллиф јазыр: «Әзиздә дәрин бир кәдәр әмәлә кәлди. Демәли, анасы халасынын јанына кәлиб». Бурада да ајдын олмур ки, Әзизин анасы өз халасынын јанына кедиб, јохса Әзизин халасынын? Дүздүр, һекајәнин башга јерләриндән бу суала дәгиг чаваб алмаг олар, лакин һәр бир дилин позулмаз ганунларына әсасән, һәр ифадә, һәр чүмлә ајрылыгда өз дүзкүнлүјү үчүн «мәс'улијјәт дашымалыдыр». Елә һәмин јердәчә, бир нечә чүмлә сонра мүәллиф ејни мә'налы синоним сөзләри јан-јана ишләдәрәк, јенә дә чәтин баша дүшүлән дикәр белә бир чүмлә ишләтмишдир: «Арвад габаг гаршыдакы гапыны ачды, Әзизи ичәри бурахды». Сорушулур: «Дал гаршыдакы», «јан гаршыдакы» гапылар дејилән шеј вармы? Доғруданмы мүәллиф габаг вә гаршы сөзләринин мәһз бу мәгамда ејни мә'на ифадә етдијини билмир?

Башга мүәллифләрин әсәрләриндә дә бу вә ја буна бәнзәр нөгсанлар тапмаг олар ки, бунлар да мүасир сатира дилимизин инкишаф сәвијјәсинә зиддир.

Ч. Мәммәдгулузадә үмумхалг дилинин зәнкинликләринә дәриндән бәләд олан, һәр сөзү јериндә ишләтмәји бачаран, сатира дилиндә реализм уғрунда арасыкәсилмәдән мүбаризә апаран сатирик дил устасы иди. Ч. Мәммәдгулузадә үмумхалг дилинин колоритини бүтүн әсәрләриндә сахлаја билмишдир. Бу көзәл кејфијјәт јазычынын јалныз исте'дадынын мәһсулу дејил, һабелә онун халгла мөһкәм бағлылығынын кениш халг күтләләри илә мөһкәм әлагәсинин мәһсулу иди.

Әкәр биз М. Чәлалын, Ә. Вәлијевин әсәрләриндә лүғәт зәнкинлијини көрүрүксә, бу кејфијјәт һәмин јазы-

чыларын чанлы данышыг дилинә дәриндән бәләд олмаларынын, ондан ән бөјүк вә зәнкин лүғәт китабы кими истифадә етмәји бачармаларынын нәтичәсидир.

Дилдә милли колорит—сатира дилинин ән мүһүм мәсәләсидир. Дүнја әдәбијјатындакы ән көзәл сатирик әсәрләр јазылдығы дилин колоритини һәмишә сахламышдыр. Мәһз буна көрә дә бир дилдән башга дилә чох чәтинликлә тәрчүмә едилмишдир. Мәсәлән, Гоголун «Бурун» һекајәсинин тәрчүмәсини чәтинләшдирән дә мәһз будур.

Ч. Мәммәдгулузадә һекајәләринин башга дилә тәрчүмәсиндәки чәтинлик, Гоголда олдуғу кими, дилдә милли колоритин күчлү олмасындан ирәли кәлир.

Бу көзәл ән'әнә М. Чәлал вә Ә. Вәлијевин һекајәләриндә давам етдирилмишдир. Јериндә ишләдилән мүвәффәгијјәтли аталар сөзләри, мәсәлләр, идиоматик ифадәләр—халгымызын образлы тәфәккүрүнүн бу көзәл нүмунәләри—бәдии дилдә, хүсусән сатира дилиндә милли колоритин әсасыны тәшкил едир. Бу нөгтеји-нәзәрдән С. Рәһимовун сатирик сәпкидә јазылмыш һекајәләри диггәти чәлб едир. Онун «Хорузлу дәсмал» һекајәсиндәки парча бу чәһәтдән нә гәдәр көзәлдир: «Мовчух Фәтулла Аббас ушағына *көз верир, ишыг вермирди*. Күн әјилиб көлкә салланмышдыса да јенә Мовчух дамын үстүндән дүшмәмишди. О, кәндә кирән бүтүн јоллары *көздән гачырмырды*.

— Елә олмасын ки, диван кәндә кирсин, мән һамыдан сонра дујуг дүшүм.

Гаја бојнундан бир чүт атлынын көрүнмәси Мовчухун *бахтыны күлдүрдү, онун ашығы дикәлиб алчы дурду*». Курсивлә верилмиш бүтүн сөз вә ифадәләр Азәрбајчан дилинин милли хүсусијјәтләрини екс етдирир вә һәрфән һеч бир дилә тәрчүмә едилә билмәз.

Бу, сатира дилиндә чох мүһүм мәсәләдир вә ону һәр васитә илә инкишаф етдирмәк лазымдыр. Һәм дә бу, сатира дилиндә хәлгилик проблеми илә мөһкәм әлагәдардыр вә образлылыг нөгтеји-нәзәриндән бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Чох тәәссүф ки, кәнчләрин әсәрләриндә бу хүсусијјәт һәләлик лазыми сәвијјәјә галдырылмамышдыр. Үмумијјәтлә, кәнч јазычылар үмумхалг дилинә лазымынча бәләд дејилләр. Онларын әсәрләринин дилиндә милли колорит зәифдир. Кениш сөз еһтијатына малик олмамаг

кәнчләрин әсәрләриндә һәр аддымда өзүнү көстәрир. А. Сејфәддинин кәнд һәјатындан алынмыш һекајәләриндә тәсвир едилән образларын дилиндә Бакы диалектинә хас олан ифадәләр ишләдилир ки, бу да дилдә реализми позур.

С. Рәһманын дилиндә лүзумсуз олараг, ишләнән «ишләри ход олмаг», «темпи артырмаг, тону јүксәлтмәк» («Ширин бүлбүл»), «момент пис момент дејилдир» («Афәтичан») ифадәләри вә сөзләри бајағы тә'сир бағышлајыр. Көрүнүр, мүәллиф өзү дә буну дүшүнмүш вә 1956-чы илдә «Ширин бүлбүл» һекајәсини јенидән чап етдирәркән бу нөгсанлары гисмән дүзәлтмишдир.

Сатира дилимизин икинчи мәрһәләсиндә лүғәт зәнкинлији, милли колорит вә с. вачиб мәсәләләр нисбәтән зәифләмишдир. Буну һәтта сатира саһәсиндә бөјүк тәчрүбәси олан М. Чәлалын, Ә. Вәлијевин һекајәләриндә дә көрмәк олар.

Һазырда лүғәт зәнкинлији, халг дилинә дәриндән бәләд олмаг вә милли колорит мүасир сатира дилимизин гаршысында дуран ән мүһүм мәсәләләрдир.

Сатирада тәсвир дили өзүнә мәхсус чәһәтләрә маликдир. Истәр мүәллифин, истәрсә дә образларын дилиндә предметләри гејри-сатирик әсәрләрә хас олмајан спесифик ифадәләрлә тәсвир етмәк мүмкүндүр. Ч. Мәммәдгулузадә сатира дилинин бу мүһүм ән'әнәсинә дә хүсуси диггәт вермишдир.

Мүасир сатирик әсәрләримизин дилиндә бу хүсусијјәт мүвәффәгијјәтлә давам етдирилир. Мәнфи образларын портретини чәкмәкдә А. Сејфәддин бу ифадә үсулундан мүвәффәгијјәтлә истифадә едир. Онун модабазларын тәсвиринә һәср едилмиш һекајәләриндә буну даһа ајдын көрмәк олар. Јазычынын «Халаоғлумун тәри» һекајәсиндә өз халасы оғлунун сачыны дик гојулмуш говуһун үзәринә төкүлмүш палчыг галағына охшатмасы мүвәффәгијјәтлидир. Лакин мүасир сатира дилимиздә бә'зән сәһв, һәддиндән артыг мүбалиғә һалларына, тәшбеһбазлыға да тәсадүф етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, әсасән јахшы сатирик дилә малик олан. С. Рәһманын әсәрләриндә белә бәнзәтмәләрә, тәшбеһләрә раст кәлирик. «Ширин бүлбүл» һекајәсиндә мүәллиф јазыр: «Пајыздыр. Вагонун пәнчәрәсиндән сөнүк хәјаллар кими көрүнән чөлләр, дағлар саралмышдыр». Бу чүмләдә бир нечә сәһвә јол верилмишдир. Әввәла, хәјалын, һәм дә сөнүк хәјалларын (?) көрүнмәси реал зәминдән мәһрум олан лүзумсуз мүбалиғәдир. Дикәр тәрәфдән бәдии дилин һамыја мә'лум олан үмуми тәләбинә көрә чәтин тәсәввүр едилән предмет вә һадисәләр конкрет предмет вә һадисәләрә бәнзәдилмәлидир. Јухарыдакы чүмләдә исә чөлләр вә дағлар конкрет мәкани варлыглар олдуғу һалда, мүчәррәд характер дашыјан сөнүк хәјаллара бәнзәдилир. Биз һәлә ону демирик ки, чөллә, дағла сөнүк хәјаллар арасында һеч бир харичи вә дахили јахынлыг јохдур. Нәһајәт, бу чүмләдә лүзумсуз тәмтәраг вардыр ки, бу да тәкчә сатира дилинә дејил, үмумијјәтлә бәдии дилә јабанчыдыр. Һекајәнин јени нәшриндә мүәллиф бу чүмләни бир гәдәр дәјишдирмишсә дә әсас нөгсанлар јенә дә галмышдыр.

Мүасир сатира дилимиздә јуморик ифадә тәрзи тамамилә јени һадисәдир. Биз бу ифадә тәрзи сөзү алтында бә'зи садәдил адамларын кениш мә'лумата малик олмамаг, һадисәләри мәһз өз аршыны илә өлчүб гијмәтләндирмәк кими тәбии вәзијјәтиндән ирәли кәлән данышығыны нәзәрдә тутуруг. Белә данышыг һәм чох күлмәли вә мәзәли, һәм дә дәрин ичтимаи мә'наја малик олур. Бу дилдә данышан образлара, Ч. Мәммәдгулузадәнин әсәрләриндә олдуғу кими, даһа адамын јазығы кәлмир, онлар Мәммәдһәсән әми, Новрузәли, Уста Зејнал кими јазыг вә зәваллы дејилләр. Онлар јени дүнјанын саһибләри олдуғундан данышыгларында тәәссүфләнмәли, јазыг, бәдбәхт инсанларын садәлөвһлүјү дејил, өз гүввәсинә, Совет һөкумәтинин гүдрәтинә архаланан галиб инсанларын садәлөвһлүјү дујулур. Бир систем кими бу ифадә тәрзи совет сатира дилинә мәнсубдур вә сатира дилимизин совет дөврүндәки инкишафына чанлы сүбутдур.

Әлбәттә, сатира дилимизин совет дөврүндә әлдә етдији јенилик јалныз бундан ибарәт дејил. Сатира дилимиз јени-јени стилләрлә зәнкинләшир, инкишаф едир. И. Әфәндијевин «Јајлаг гоншумуз» һекајәси бу чәһәтдән сатира дилимиз үчүн характердир. Мә'лум олдуғу кими, И. Әфәндијев нәсримиздә даһа чох романтик үслубда, јүксәк пафослу, поетик чүмләләрлә јазмағы севән јазычыдыр. Онун әсәрләриндә күнәш даһа көзәл күлүмсәјир, чәнуб кечәсинин сакитлији, әсрарәнкиз көјләрин дәринлијиндә парлајан сајсыз-һесабсыз улдузларын думанлы парылтысы, јај ахшамынын шаиринә һүсну вә с.

көзәл поетик бир авазла дејилир. Һәтта адама елә кәлир ки, белә бир јазычы һәјатын ән ади мәсәләләринә енмәз вә ја енә билмәз. Лакин мүәллиф јухарыда ады чәкилән һекајәси илә бу еһтималын сәһв олдуғуну сүбут етди.

И. Әфәндијевин һекајәси сатирик дилин тәләбләринә нә дәрәчәдә чаваб вермәсинә көрә дејил, сатира дилимиздә јени бир стилин башланғычы олмасына көрә нәзәри чәлб едир. Бу јенилик нәдәдир? Бу һекајәдә һәр шејдән әввәл нәзәрә чарпан хүсусијјәт мүәллифин мүхтәлиф һадисә вә образлары мүхтәлиф манераларла, мүхтәлиф ифадә вә чүмләләрлә тәсвир етмәсиндәдир. О јердә ки, адамлар бош, мә'насыз ишләрлә мәшғул олур, чүрүк арзуларла јашајыр, о вахт мүәллифин дили дә дәјишилир, «нәчиб бир гәзәбин шимшәк вә илдырымы»-ны (Белински) ифадә едир. Лакин о заман ки мүәллиф садә адамларын дахили аләминә нүфуз едир, тәбиәтин һүснүнә, јашыл дағлара, ағ булудлара тамаша едир вә алдығы һәззи охучу илә бөлүшдүрмәк истәјир, онда мүәллифин дилинин дә аһәнки дәјишилир, дүнјамызын ән көзәл не'мәтләри мусигили чүмләләрә чеврилиб ахыр. Инсан һәјатынын көзәлликләри инсан гәбаһәтләринә гаршы гојулур. Бунлар һекајәнин әввәлиндән ахырына кими көрүнүр, бир-бирини әвәз едир. Мүәллифин дилиндәки мүхтәлиф характерли ики стил дә мүәјјән нисбәтлә давам едир. Беләликлә, сатирик стиллә поетик стил бирләшиб бир там јарадыр вә сатира дилимизин јени бир хүсусијјәти кими мејдана чыхыр. Бу вәзијјәт, бәлкә дә мүәллифин өз әсас үслубундан тамамилә ајрыла билмәмәсиндән ирәли кәлир. Лакин бу һал нечә тәшәккүл едирсә-етсин, һәр һалда сатира дилимизин јени бир хүсусијјәтидир вә давам етдирилмәјә тамамилә лајигдир. Дедикләримизи ајдынлашдырмаг үчүн һекајәдән бу парчаны хатырламаг кифајәтдир. Мүәллиф, Ағчабәди маһалындан кәлмиш бир оғланын охудуғу секаһын тәранәләри алтында елми ишчинин дили илә дејир: «Узаг Муров дағларынын зирвәсиндән гүруба енмәкдә олан ахшам күнәши Туршсу мешәсини чәһрајы шәфәгә бојамышды вә бу шәфәг ичиндә хәфиф-хәфиф тәрпәнән јарпагларын, чичәкләрин көркәминдә јај ахшамынын ширин һүзнү дујулурду. Оғланын охудуғу секаһ дил ачыб инсанлара вә бүтүн тәбиәтә јени бир сәһәр вә'д едән о ахшам мәнзәрәсинин, өмрүмүздә бир дә һеч заман кери гајытмајачаг о дәгигәләрин, о заман сирләринин нәһајәтсизлијиндән, мөһтәшәм көзәлликләриндән данышырды».

Белә бир вәзијјәтдә кәнчләрин гоншулуғунда јашајан Зәрифин анасы дејир: «Зәриф бу күн Шушадан сәксән маната бир һинд тојуғу алыб, јалан олмасын, ики кило јағы олар». Јалныз јемәк арзусунун гулу олан вә һәјатын мә'насыны онда көрән гадынын сөзләри мүәллифи өзүндән чыхарыр. Артыг әввәлки үслубдан әсәр-әләмәт галмыр, мүәллиф инчә дујғулар аләминдән ајрылыб ајда он беш мин донлуг алыб, дөвләтли олмасы илә фәхр едәјән, сәһәрдән ахшама гәдәр он чүр јемәк јејиб, јағлы әт тикәләрини ән бөјүк идеал сајан адамларын һәјатынын тәсвиринә башлајыр, бу үрәкбуландыран «мәдәнијјәтчиликдән» јазыр. Беләликлә, һекајәнин дили објектин характеринә ујғун олараг дәјишилир. «Јајлаг гоншумуз» һекајәси илә мүәллифин сатира дилимизә кәтирдији јенилијин характери беләдир.

Шүбһәсиз, сатира дилимизин әсас мәсәләләрини бу гејдләрлә һәлл олунмуш һесаб етмәк олмаз. Азәрбајчан дилчиләри вә әдәбијјатшүнаслары сатира дилимизин даһа да инкишаф етдирилмәси үчүн совет јазычыларымыза көмәк едә биләчәк санбаллы әсәрләр јазмалыдырлар.

1956

БӘДИИ ДИЛ ВӘ ХӘЛГИЛИК

Бөјүк сөз усталары бәдии дилин көзәллијиндән данышаркән хәлгилијә һәмишә чидди фикир вермиш, ана дилинин сағлам нәфәсини бәдии әсәрә кәтирмәјин әһәмијјәтини дөнә-дөнә гејд етмишләр.

Бәдии дилдә хәлгилик халг дилинин ән бөјүк наилијјәтләринин бәдии әсәрдә тәчәссүм етдирилмәсидир. Хәлги бәдии дил бүтүн халга нүмунә ола биләчәк бир дилдир.

Көзәл бәдии сөз устасы олан М. Ибраһимов өзүнүн «Бәдии дил вә сүжет һаггында» адлы мәгаләсиндә јазыр: «Сәмәд Вурғун ше'рләринин халг арасында бу гәдәр севилмәси вә јајылмасынын мүһүм бир сәбәби дә бәдии дил номраларына әмәл етмәсидир, әсәрләриндә дилин көзәл вә садә, тәбии вә мә'налы олмасы, јә'ни хәлгилијидир».

Јазычы өз дилиндә хәлгилијә ики јолла—өз исте'дады вә зәһмәти сајәсиндә мүвәффәг олур. Белински вахтилә дејирди: «Бәли, әдиб вә ја шаирдә хәлгилик дә јарадычылыг габилијјәти кими бир исте'даддыр». Бөјүк тәнгидчи хәлгилијин мүһүм тәләбләрини гејд едәрәк онун хүсуси исте'дад саһәсиндә мејдана кәлдијини көстәриб јазырды: «Јарадычылыг исте'дады олмадан хәлги олмаг мүмкүн дејилдир; анчаг јарадычылыг исте'дадына малик олмагла бәрабәр хәлги олмамаг мүмкүндүр».

Өз әсәрләрини хәлги дилдә јазмаг истәјән јазычы һәр шејдән әввәл, исте'дада малик олмалыдыр. Лакин бәдии дилин көзәл хәлги нүмунәләрини јаратмаг үчүн тәкчә исте'дад кифајәт дејил; бәдии дилдә хәлгилик јазычыдан кәркин зәһмәт, халг дили хәзинәсини өјрәнмәјә бөјүк һәвәс тәләб едир.

1

Бәдии дилин хәлгилији үчүн әсас шәртләрдән бири лүғәт зәнкинлијинә малик олмагдыр. Јазычы һәр шејдән әввәл халгын кениш сөз хәзинәсини әтрафлы өјрәнмәли, она дәриндән бәләд олмалыдыр. Белә ки, «дилин бир лөвһә кими әсил көзәллији китаблардакы лөвһәләри, сәчијјәләри вә идејалары мүәјјән шәклә салан сөзләрин дүрүстлүјү илә јарадылыр. Сәнәткар јазычы үчүн дилимизин чох зәнкин лүғәт еһтијаты илә әтрафлы сурәтдә таныш олмаг вә бунун ичәрисиндән ән дүрүст, ән ајдын вә ән гүввәтли сөзләри сечмәји бачармаг зәруридир» (Горки, «Әдәбијјат һаггында», сәһ. 138).

Мүасир нәсримиздә ән бөјүк сөз еһтијатына малик олан С. Рәһимов, Ә. Вәлијев, М. Ибраһимов, Һ. Меһди, Ә. Әбүлһәсән вә М. Чәлалдыр. Адлары чәкилән јазычыларымыз халгымызын сөз хәзинәсини дәриндән билмәклә бәрабәр, онлары өз әсәрләриндә ишләдир вә әдәби дилимизи зәнкинләшдирирләр. И. Һүсејновун ишләтдији «гор», «гарсаламаг», «кәјәнимәк», «овсанаја. дүшмәк», «һорабел чәкмәк», «јајханмаг», «әркән», «хәфәнәкли», «салыг вермәк» кими сөзләр кәнч јазычынын дилинә кәндләримизин тәмиз һавасыны кәтирир. Халг дилинин зәнкин сөз хәзинәсини дәриндән билмәк јазычыја ифадә етмәк истәдији фикри вермәкдә јахындан көмәк едир.

Лакин зәнкин сөз еһтијатына малик олмаг—дилин хәлгилији үчүн һеч дә һәлледичи амил дејилдир. Мәсәлә јазычынын өз ихтијарында олан сөзләрдән нечә истифадә етмәсиндәдир.

Јазычыларымыз тәкрардан гачмаг, фикри даһа дәгиг ифадә етмәк үчүн сөзләрдән истифадә едирләр. Бу сөзләрин сајәсиндә онлар фикирләр үчүн кенишлик, сөзләр үчүн дарысгаллыг јарадырлар.

Ејни сөзләри мүәјјән дәрәчәдә С. Рәһимов вә Ә. Әбүлһәсән һаггында да демәк олар. Лакин С. Рәһимов өз лүғәтиндә олан сөзләрдән сәмәрәли истифадә етмир. Белә ки, бу вә ја дикәр сөз, хүсусән адам адлары онун әсәрләриндә һәддиндән артыг тәкрар едилир. Мәсәлән, јазычынын «Азәрбајчан» журналынын 1956-чы ил 1-чи нөмрәсиндә дәрч олунмуш «Дағүстү шәһәрдә» («Шамо» романындан парча) Мүгим бәјин арвадынын адынын (Зәрринтач) үч вәрәгдә 43 дәфә чәкилмәсини буна мисал көстәрмәк олар. Һалбуки јазычы билдији мүхтәлиф

сөзләрдән истифадә етмәклә тәкрардан хилас ола биләрди. Бундан башга, С. Рәһимов вә Ә. Әбулһәсән әдәби дилимиз үчүн сөзләрин нә гәдәр фајдалы олмасына да лазымынча фикир вермирләр. Мисал үчүн, С. Рәһимовун ишләтдији «мазаратчылыг», «тушна», «мәхләтә», «чүнбүшә кәлмәк», «сынмаг» (синмәк мә'насында), «тәмәнләшмәк» вә с. Әбулһәсәнин дилиндә өзүнү көстәрән «кимкә», «арды гаралмаг», «әлчим» кими сөзләр әдәби дилимизи зәнкинләшдирмәјә хидмәт етмир.

Дикәр тәрәфдән, әдәби дилимиздә нисбәтән мәһдуд даирәдә ишләнән, јахуд һеч ишләмәјән сөзләри бәдии дилә кәтирәркән биринчи нөвбәдә онун мә'наны нә гәдәр дәгиг ифадә етдијинә фикир вермәк лазым кәлир. И. Һүсејнов «Јанар үрәк» повестиндә Сәмәддән бәһс едәрәк јазыр: «Јатмаг вә'дәси олмамыш өзүнү Гонаглыја јетирмәли иди». «Вә'дә» сөзү вахт, заман мә'насында бир сыра диалектләримиздә ишләнир. Лакин ону мәһз бу чүмләдә вахт, заман әвәзинә ишләтмәк дүзкүн дејил. Чүнки һәмин сөз ејни заманда сөз вермә, вә'д мә'наларыны да ифадә едир. Беләликлә, мә'на дәгиглији позулур, икимә'налылыг, долашыглыг јараныр.

Халг сөзләриндән чәсарәтлә истифадә етмәк ше'римиздә дә өзүнү көстәрир. Ана дилимизин сөз хәзинәсиндән ән јахшы истифадә едән халг шаири С. Вурғун иди. Бөјүк шаир ше'р дилимизә «сајрышмаг», «гынамаг», «илғым» кими сөзләр кәтирмиш, әдәби дилимизи зәнкинләшдирмишдир. О, бу сөзләри өз фикрини даһа дәгиг ифадә етмәк, ана дилимизин мусигисини вермәк үчүн ишләдирди. Халг шаири өзүнүн мәшһур «Азәрбајҹан» ше'риндә «гынамаг» сөзүнү нә гәдәр мүвәффәгијјәтлә ишләтмишдир:

Бир ан сәндән кен дүшәндә,
Ајрылыг мәндән дүшәндә,
Сачларыма дән дүшәндә
Боғар ајлар, илләр мәни;
Гынамасын елләр мәни.

Әдәби дилимизи халг дилиндән көтүрүлмүш сөзләрлә зәнкинләшдирмәкдә, өз әсәрләринин дилиндә хәлгилији гүввәтләндирмәкдә О. Сарывәлли, Р. Рза, С. Рүстәм дә хејли иш көрмүшләр. Р. Рзанын ишләтдији «фараш», «јолағ» вә с., С. Рүстәмин һаванын сакитлијини ифадә етмәк үчүн ишләтдији «хај» сөзү бәдии дилимиз үчүн лазымлы сөзләрдир. Лакин Р. Рза бә'зән јени сөзләрә чох алудә олур, өзү бир сыра гондарма сөзләр јарадыр ки, бунлар онун дилини думанландырыр. Шаирин «Ленин» поемасында ишләтдији «јарымај», «әмәлдаш» кими сөзләр бу гәбилдәндир. Мә'лум олдуғу үзрә бу сөзләр дилимиздә јашамыр вә халг өзүлүнә малик олмадыгларындан әдәби дилимиздә хошакәлмәз бир из гојуб кедирләр.

Бир сыра јазычыларымыз исә ја халг дилинә бәләд дејилләр, ја да ки, ондан истифадә етмәји лазымынча бачармырлар. Ә. Мәммәдханлынын сәлис, ахычы, бә'зән дә һәзин дилиндә, һабелә әдәби дилимизин гајда-ганунларына чидди әмәл едән С. Рәһманын бә'зи әсәрләриндә бу һал өзүнү көстәрир.

С. Рәһманын «Нина» романында «көрмәк» сөзү фе'лин мүхтәлиф нөв вә формаларында бир-биринин ардынча кәлән беш чүмләдә тәкрар едилир. «Күнәш санки күндүздән јандырыб јахдығы јерләрә бахмаг үчүн ашағылара енмишди, каһ бу буруғун, каһ да о бири буруғун архасында көрүнәрәк үфүгә доғру әјилирди. Күнәшин парлаг фонунда узагдан мешәлији хатырладан буругларын јалныз гара силуетләри көрүнүрдү. Буруглардан о тәрәфә даим палчыг вулканы атан Бозбаға дағы ајдын көрүнүрдү. Әждәрин, үзәриндә дајандығы тәпәдән Балаханынын дөрд тәрәфини ачыг көрмәк олурду. Шимал-шәрг тәрәфдән Забрат кәнди, чәнуб-шәргдән Рамана, Балаханыны әһатә едән гум сәһрасында далғалы дәниздәки адачыглар кими көрүнүрдүләр».

Әкәр јазычы дилимиздәки «нәзәрә чарпмаг», «көзә дәјмәк», «диггәти чәлб етмәк» кими фе'лләрә диггәт јетирсәјди, бу чүр тәкрардан јаха гуртара биләрди.

Халг дилинин зәнкин сөз хәзинәсинә биканәлик— бәдии дили хәлгиликдән, ана дилинин доғма нәфәсиндән узаглашдырмаг демәкдир. Халг дилинә лазымынча бәләд олмадан халг һәјатыны нечә тәсвир етмәк олар? Хүсусән бу вә дикәр образын психолокијасыны верәркән јазычы онун дүшүнчәләрини, руһи һәјәчан вә ја сарсынтыларыны охучуја өз дили илә нәгл едәркән, һаггында данышдығы адамын тәфәккүр тәрзи илә бағлы олан сөзләри сечмәји бачармалыдыр. Бу сөзләр исә, халгдадыр. Ону халгдан көтүрүб көзәл ифадәләрлә халга гајтармаг бәдии дилдә хәлгилик үчүн олдугча зәруридир. М. Ибраһимов «Кәләчәк күн» романында Күлназын

вәзијјәтини нә гәдәр көзәл, нә гәдәр дәгиг тәсвир едә билмишдир. Күлназ һәјатын ағырлыгларына дөзмәјәрәк өзүнү өлдүрмәк истәјир. Бу кәркин мә'нәви бөһран вахты «... јаз заманы дашан чајларын шырылтысы вә гушларын шәргиси Күлназын гулагларында сәсләнирди. Сонра атасы, анасы... гардаш вә бачылары, гијамәтә гәдәр узаг бир хәјал олуб галачаг о ајлы кечәләр, о хырман үстү... кәлиб көзләринин габағында дурур вә ону јашамаға чағырырды».

Бу лөвһәнин көзәллијиндә халгдан кәлән «гијамәтә гәдәр», «хырман үстү» ифадәләри һәлледичи рол ојнајыр.

Үмумијјәтлә, халг дилиндән јарадычы сурәтдә истифадә етмәкдә М. Ибраһимов доғру јол тутан јазычыларымыздандыр. О, бәдии дилә һәссас гәлблә јанашыр, дилимизин милли колорити, садәлији вә тәбиилији уғрунда чалышыр. О һәр сөзә онун халгымыз үчүн нә гәдәр фајдалы ола биләчәји фикри илә јанашыр. О, әдәби дилимиздә чохдан бәри «радиопријомник» сөзүнүн гаршылығы олараг «радиогәбуледичи» сөзү әвәзинә «радиотутан» сөзүнү ишләтмишдир. Бу тәшәббүс Азәрбајчан дилинә елми бахышын нәтичәсидир. Көрүндүјү кими, «радиогәбуледичи» дилимизин тәбиәтинә јаддыр, «радиотутан» исә халг дилинин тәбиәтинә тамамилә ујғундур.

Халг дилинин сөз хәзинәсиндә ибарәләр: аталар сөзләри, мәсәлләр, идиоматик ифадәләр кениш јер тутур. Халги дилләә јазмаг истәјән һәр бир јазычы халгымызын бәдии тәфәккүрүнүн мәһсулу олан бу лексик бирләшмәләрә мүрачиәт етмәјә билмәз. Биздә аз јазычы тапмаг олар ки, халг дилинин бу көзәл не'мәтләриндән истифадә етмәмиш олсун. М. Чәлал, Ә. Вәлијев, С. Рәһимов, Һ. Меһди кими јазычыларымызын әсәрләриндә аталар сөзләри, мәсәлләр, идиоматик ифадәләр хүсусән чохдур.

Һ. Меһдинин «Сәһәр» романында бу бирләшмәләрин сајы јүзләрләдир. Истәр мүәллифин өз дилиндә, истәрсә дә образларын данышығында бол-бол истифадә едилән аталар сөзләри вә мәсәлләр онун дилини образлы, ајдын вә мараглы едир, тәбииләшдирир.

Һ. Меһдинин дилиндә аталар сөзләри вә мәсәлләр мүәллиф тәһкијәсилә, образларын нитги илә гајнајыбгарышыр. Јазычы бә'зән халг ифадәләрини әсәрдә ади бир чүмлә кими ишләдәрәк јығчам шәкилдә мејдана

чыхарыр. Мәсәлән, «Рәшидин данышығындан билди ки, хына о хына дејил». «Палтарынын чындырындан чин һүркүрдү», «Көјдә улдуз улдузу чағырырды» кими чүмләләр дедијимизә мисал ола биләр.

Халг ифадәләринин чохлуғу образларын данышығында өзүнү даһа чох көстәрир. Бу чәһәтдән «Сәһәр»ин гәһрәманы Бајрамын кәндлиләри өз башына топлајыб истисмарчы синифләр һаггында дедији нитг чох мараглыдыр:

«Фабрикант нә дејир? Дејир ки, вер јејим, өрт јатым, көзлә чаным чыхмасын. Нә јоғурдум, нә јапдым, һазырча көкә тапдым. Бизим бәјләр нә дејир? Нијә бу гәдәр торпагы гамарлајыб, ата малы кими өзләриндән о јана кечирибләр? Нијә әкәндә јох, бичәндә јох, јејәндә ортаг гардаш олублар?»

Халг ифадәләриндән јарадычы сурәтдә, даһа дәриндән вә кениш истифадә етмәјә Ә. Вәлијевин әсәрләринин дили дә көзәл мисал ола биләр.

Мүәллиф аталар сөзү вә мәсәлләрдән тәкчә данышыг заманы истифадә етмир, һәм дә «Чичәкли» кими бир романын ајры-ајры фәсилләрини дә бу вә ја дикәр аталар сөзү, мәсәлә адландырыр: «Мәһәббәтә күч јохдур», «Икид басдығыны кәсмәз», «Артыг тамаһ баш јарар», «Дәвәдән бөјүк фил вар», «Ел бир олса зәрби кәрән сындырар», «Кәлин кәлин олмаз, кәлин дүшән јер кәлин олар», «Үрәк нә гәдәр бағлы олса, дил јол тапар», «Шүбһә үрәјин горхулу дүшмәнидир», «Тәбиәтин көзәллик ме'јары инсандыр», «Узағы көрмәк өзү дә исте'даддыр», «Гајнана абырлы олса, кәлин дә һәјалы олар», «Доғру сөз ачы олур» кими аталар сөзләри романын мүхтәлиф фәсилләринин башлығыдыр. Мараглы бурасыдыр ки, мүәллиф бу ифадәләрин руһуну чох јахшы билдијиндән өзүнүн јаратдығы аталар сөзләри вә мәсәлләр о бириләрдән, демәк олар ки, фәргләнмир. Белә мисаллары М. Чәлалын әсәрләриндән дә кәтирмәк олар.

Ше'римиздә халг ифадәләрини јерли-јериндә, сәнәткарлыгла ишләтмәји јахшы бачаран С. Вурғун иди. Бөјүк халг шаири өз јүксәк исте'дады сајәсиндә ана дилимизин бу көзәл ифадәләринин руһуну тута билмишди. Буна көрә дә о, әсил халг шаири кими јалныз халгдан истифадә етмәклә кифајәтләнмир, өзү халг дилиндә әзбәр олан афоризмләр јарадырды. Онун «Гызылы удса да

гара торпаглар, јенә гијмәтини өзүндә сахлар», «Күнәши өртсә дә гара булудлар, јенә күнәш адлы бир гүдрәти вар», «Әзәлдән һүдуду јохдур кәмалын», «Сојуг мәзара да зијнәтдир инсан» кими халг мүдриклијинин тимсалы олан јүзләрлә афоризмләри халг арасында нә гәдәр кениш јајылмышдыр! Бөјүк шаири халгын арасында бу гәдәр мәшһурлашдыран чәһәтләрдән бири дә онун дилинин мәһз бу хүсусијјәтидир.

Истәр халг ифадәләриндән истифадә едәркән, истәрсә дә көзәл афоризмләр јарадаркән, јазычыдан сон дәрәчә диггәтли олмаг тәләб едилир. Халг ифадәсини јазычы истәдији кими дәјишдирә билмәз. Тәәссүф ки, бу нөгсан халг дилиндән истифадәдә һәлә хам олан јазычыларла јанашы, халг јарадычылығыны чох дәриндән билән јазычыларымызда да өзүнү көстәрир.

Ә. Вәлијевин «Гәһрәман» романында охујуруг: «Гәһрәманын үрәји балыг суда чапалајан кими чапалајыр вә јериндән чыхмаг истәјирди».

Халг ифадәсиндә үрәјин шиддәтлә дөјүнмәси судан гуруја атылмыш балығын чапаламасына бәнзәдилир. Јазычы исә бунун тамамилә әксини тәсвир едәрәк, гејри-реал бәнзәтмә јарадыр.

Халг ифадәләриндән истифадә етмәк вә афоризмләр јаратмагда дикәр бир нөгсан да вардыр. Бу нөгсан ики чәһәтдән ирәли кәлир: јазычы вә јахуд шаир ја халг ифадәләринин руһуна јахшы бәләд дејилдир, јахуд да бу ифадәләри, садәчә олараг, халг ифадәси вә ја афоризм јаратмаг хатиринә ишләдир. Һәр ики һалда јазычы јалныз фикрә алудә олур, ифадә көзәллијини вә тәбиилијини унудур, ја да онлара һеч фикир вермир. Бу чәһәтдән Б. Ваһабзадәнин әсәрләрини көстәрмәк олар. Онун әсәрләриндә дәрин фикирләр вардыр. Бу фикирләрин чоху өз көзәл ифадә формасыны тапа билмишдир.

«Изтирабын сону» поемасында ананын оғлу Һатәмә дедији сөзләр мүвәффәгијјәтлидир, хүсусән, бурада халг мәсәлиндән шаир чох јахшы истифадә едә билмишдир. Мүәллифин бу рич'әти нә гәдәр мә'налыдыр:

Бир рәнкдә олсајды бүтүн чичәкләр
Инсанын көзләри јорулмаздымы?
Бир ешги өтсәјди бүтүн үрәкләр,
Дүнјаја бир нәфәр бәс олмаздымы?

Әслиндә тәсдиг едән, чаваб олан бу суаллардакы садә, лакин фәлсәфи мә'на, һәјат, инсан һаггында ганадланан шаир хәјалы өз көзәл поетик ифадәсини тапа билмишдир.

Лакин халг ифадәләрини ишләтмәк вә афоризм јаратмаг чәһәтдән Б. Ваһабзадәнин дилиндә чидди гүсурлар да вардыр.

Һәмин поемадан алынмыш ашағыдакы бәндләри нәзәрдән кечирәк:

Сулар чешмә-чешмә чар олуб јердән
Дашларын дибиндән чыхар, дајанмаз,
Кечәр дәрәләрдән, көј тәпәләрдән,
Чухур тапмајынча ахар, дајанмаз.

Һәр ајага кәлмәз һәр ајаггабы
Гушларын һәр бири бир чүр јем јејир.
Бә'зән күл бүлбүлү, тар да мизрабы,
Хәнчәр дә гыныны тапа билмәјир.

...Мин әзаб чәксә дә әкинчи гарда,
Тахылына јорған јенә гар олур.
Әлилә тикдији еви ахырда
Барама гурдуна бир мәзар олур.

Биринчи бәнддә сујун «көј тәпәләрдән кечмәси» кими гејри-реал бир вәзијјәт тәсвир едилмишдир. Һалбуки афоризмин, мүдрик ифадәләрин әсас кејфијјәти онларын һәјат фактларыны дүзкүн ифадә етмәсиндәдир. Икинчи бәнддә «һәр» вә «бир» сөзләринин ики дәфә тәкрар едилмәсиндән башга, биринчи ики мисрада мәтләб јохдур. Үчүнчү бәнддән белә чыхыр ки, әкинчинин өз әлилә тикдији еви барама гурдуна мәзар олур. Һалбуки шаир барама гурдунун јувасы фикрини нәзәрдә тутмушдур. Нәһајәт, мисал кәтирилән бүтүн бәндләрин бир үмуми нөгсаны вардыр ки, онларда, ајры-ајры бејтләр арасында мөһкәм әлагә јохдур. Бүтүн бунлар шаирин мә'налы фикирләрини афоризмдән узаглашдырыб, думанлы тәшбеһләрә, «образчылыға» апарыр.

Халг ифадәләринин руһуну әкс етдирән афоризмләр сөјләмәкдә јазычы И. Һүсејнов да һәлә чәтинлик чәкир. Онун «Јанар үрәк» повестиндә Сәмәд Гарадонлу Күлсүмә дејир: «Сән тәкчә заһирән јох, гәлбән дә гара адамсан!»

Әлбәттә, халг буну даһа мүвәффәгијјәтли, даһа садә

вə тутарлы, мəсəлəн, тəхминəн белə дејəрди: «Сəнин тəкчə донун јох, үрəјин дə гарадыр».

Халг ифадəлəриндəн истифадə мəсəлəсиндə əдəбијјатымызда чидди бир нөгсан вардыр. Бə'зи јазычыларымыз халг тəфəккүрүнүн бу мисилсиз хəзинəсинə сајмазјана јанашыр, ондан истифадə етмир, бə'зи һалларда исə едə билмир. Бу јалныз бир чəһəтдəн, бу ифадəлəри билмəмəкдəн вə үстəлик ону өјрəнмəјə е'тинасызлыгдан ирəли кəлир. Биз бир сыра јахшы əсəрлəр јазмыш И. Гасымов, Һ. Сејидбəјли,С. Аббасов вə башгаларыны нəзəрдə тутуруг. Онларын əсəрлəринин дилиндə үмумхалг дилинин əтри, тəравəти аз һисс олунур.

Бəдии дилдə хəлгилијин башлыча чəһəтлəриндəн бири дə бəдии əсəрин ифадə тəрзиндə милли колоритин күчлү олмасыдыр. Бəдии дил кəрəк милли дилин һавасы илə нəфəс алыб јашасын. Кəрəк бу вə ја дикəр Азəрбајчан јазычысынын Азəрбајчан һəјатындан бəһс едəн əсəрини охујаркəн онун мəһз Азəрбајчан дилиндə јазылдыгы һаггында шəкк-шүбһəн олмасын. Əлбəттə, бу һеч дə јазычыны лору дилдə јазмаға мəчбур етмəк, бəдии əсəрин дилини халг данышыг дили сəвијјəсинə ендирмəк дејилдир. Алфиери италјан дилини Флоренсија базарында өјрəнирдисə дə, о, италјан əдəби дилиндə јазырды. Буна аид əдəби тəчрүбəдəн кифајəт гəдəр мисал көстəрмəк олар.

Биздə халг дилинин зəмининдə көзəл əдəби дилдə јазан сəнəткарлар чохдур.

М. Ибраһимов, Һ. Меһди, С. Рəһман, М. Чəлал, Ə. Вəлијев, Ə. Əбүлһəсəн мүхтəлиф үслубларда јазан насирлəр олсалар да, онлары мəһз халг дилинин мөһкəм зəмини бирлəшдирир. Онларын һəр биринин дилинин өз тəравəти, əтри вар. Лакин бу əтир јалныз бир багдан— халг дили бағындан кəлир.

М. Чəлал бачардыгча садə јазмаға чалышыр. Онун бə'зи əсəрлəриндə тəшбеһлəр, истиарəлəр дə фолклорда олдуғу кимидир. Мəсəлəн, «Көјдəн јаған гарын сајы варды, өн чəбһəдə бизə тəрəф өтүрүлəн əсирлəрин сајы јох иди». «Сəкинə мəктуб алмағына севиндисə дə, охујандан сонра елə бил дүнјаны, јерлəри, көјлəри һөрлəјиб онун башына чырпдылар» вə с.

Ə. Вəлијев дə тəхминəн бу үслубда јазыр. Лакин онун дилиндə интонасија чəһəтдəн əдəби дилə, əдəби дил нормаларына даһа артыг мејл һисс олунур. Мисал үчүн,

«Орада ағламаг истəмишди. Анчаг көз јашыны үрəјинə сəпиб һирсини сојутмушду. О һəр дəфə Сəмəди көрүркəн елə бил соған кими сојулур, көзлəри Сəмəдин көзлəринə саташынча сачда буғда кими говрулурду».

С. Рəһимов дилин тəбиилијинə даһа чох фикир верир, бə'зəн саф-чүрүк елəмəдəн, ејни бир фикрин ифадə тəрзлəрини нəзəрə алмадан, мүгајисə елəмəдəн јазыр: «Сафо динмəдəн əлини аловда үтəлəјиб гызынды, бир аз сонра тонгалын əтрафыны бүрүјəн боз чындалы адамларын һырылдашмасы вə сонра да күлүшмəји пиллə-пиллə ашағы дүшүб дајанды. Онларын дəрди јаваш-јаваш тəрпəнди».

Ə. Əбүлһəсəн дə тəбии јазмаға чалышыр, һəтта образларын əһвали-руһијјəсини бүтүн тəбиилији илə, вулгаризмлəрдəн чəкинмəјəрəк, олдуғу кими верир: «Мүмкүн олсајды Чамал балкондан əлини узадараг, һəјəтдə дуруб һејван кими бағыран бу уғурсуз һəрифин ағзыны чырарды».

М. Ибраһимовун үслубу исə тамамилə башгадыр. О өзү дејир: «Бəдии дил халгын мə'нəви сəрвəтидир, инсанларын фикрини, һиссијјатыны, зөвгүнү тəрбијə едəн чох күчлү васитəдир. Дилдə јаранан долашыг, думанлы вə анлашылмаз ифадəлəр мүтлəг фикри чашгынлыға, тəсəввүрлəрин думанланмасына, зөвглəрин корланмасына сəбəб ола билəр. Буна көрə дə Азəрбајчан дилинин даһа парлаг, даһа ајдын вə долғун ифадəлəрлə зəнкинлəшмəсинə чалышмаг һəр бир јазычынын борчудур».

Јазычы бүтүн əсəрлəриндə бу тəлəбə даима садиг галыр, халг дилини зəнкинлəшдирмəјə чалышыр.

М. Ибраһимов «Кəлəчəк күн» романында ана дилимизин көзəл нəфəсини вермəклə бəрабəр, бу дили һəм дə публисист данышыг үслубу илə зəнкинлəшдирмишдир. Онун əсəрлəриндə халг дили аһəнки əсасында бəстəлəнмиш хош бир мусиги вардыр. «Пајыз күлəји обанын башындан дəрəлəрə вə кəндлəрə енирди. Ајаз вə шахта кетдикчə артыр, чискин вə думан кəнди бүрүјүрдү. Одуну вə көмүрү олмајанлар илк ахшамдан јорғана бүрүнүб јатырдылар. Чиллə јахынлашырды. Јаваш-јаваш пајыз гыша чеврилир, очагларын түстүсү галынлашырды. Јалныз Муса кишинин бачасындан түстү чыхмыр, гаш гараланда гапысында ишыг көрүнмүрдү. Илк ахшамдан сонра гаты гаранлыгда ағыр бир сүкут онун евинə һаким кəсилирди. Кечəлəр төвлəјə долмуш са-

һибсиз кәнд итләринин мырылтысындан башга бир сәс бу сүкуту хәләлдар етмирди».

Ше'рдә бу мусиги өзүнүн ән көзәл тәранәсини Сәмәд Вурғунун ше'рләриндә тапырды:

Имамлар, нәбиләр, султанлар, шаһлар,
Мин ил ат ојнатды күрәјимиздә.
Мин ил даш мә'бәдләр, о даш аллаһлар
Ағыр бир даш олду үрәјимиздә
(«Заманын бајрагдары»).
О, бир чобан түтәјинин садә сәсиндә
Дујду Вәтән торпағынын илк севдасыны,
Көзәл чалды рүбабынын һәр нәғмәсиндә
Өз јурдунун, өз ешгинин өз мә'насыны.
(«Ајкүн»).

Азәрбајҹан дилинин милли колорити С. Рүстәмин «Күн о күн олсун ки», «Ана вә почталјон», «Ҹәнуб ше'рләрин»дә, М. Раһимин «Ленинград көјләриндә» вә бир сыра лирик ше'рләриндә, Р. Рзанын, О. Сарывәллинин бир сыра ше'рләриндә гүввәтлидир.

Бу сирр дејилдир ки, халгын ичәрисиндә ән чох танынан јазычы вә шаирләримиз мәһз милли колорити өз әсәрләринин дилиндә мүһафизә едән вә даһа да зәнкинләшдирән јазычы вә шаирләрдир.

Кәнҹләр ичәрисиндә бу ҹәһәтдән И. Һүсејнов, И. Шыхлы, Һ. Һүсејнзадә, Н. Хәзри сечилирләр. Ә. Кәрим, И. Ҹошгун кими даһа кәнҹ нәслин нүмајәндәләринин әсәрләрини дә танысан мәһз будур.

Ана дилинин колоритини верә билмәмәјин ән әсас сәбәби гуру вә тәмтәраглы дилдә јазмагдыр. Халг дили гурулуға биканә олдуғу кими, тәмтәраг вә јерсиз дәбдәбәјә дә јабанчыдыр. Халг дили халгын өзү гәдәр садә вә сәмимидир. Бә'зән елә һаллар олур ки, халг дилини дәриндән билән, ондан баҹарыгла истифадә етмәји баҹаран бир јазычы бирдән көзләнилмәдији һалда дәбдәбә илә јазыр.

Бәдии дилдә колоритлә әлагәдар олараг З. Хәлилин әсәрләринин дилиндән хүсусилә бәһс етмәк лазым кәлир. З. Хәлил мәһсулдар шаирләрдәндир. Онун «Гатыр Мәммәд», «Интигам», «Кәнҹ усталар» пјесләри, «Гылынҹ», «Татјана» кими поемалары, лирик ше'рләринин әксәријјәти идеја, образлылыг ҹәһәтдән мүвәффәгијјәтлидир. Лакин охучулар ону нисбәтән аз танıјыр, онун

ше'рләри дә әзбәрдән нисбәтән аз дејилир. Бу сәмими, Ҹошгун шаир һаггында чохлу мәгаләләр јазылмыш, онун јарадычылығы әсасән ҹидди мүвәффәгијјәтләр газанан бир шаирин јарадычылығы кими гијмәтләндирилмишдир. Лакин о, јенә дә охучулар арасында бир сәнәткар шаир кими лазымынҹа мәшһурлаша билмәмишдир.

Бунун сәбәби, бизҹә, онун дилиндә халг дили колоритинин азлығыдыр. Мүҹәррәд тәшбеһләр, һөкмләр, гејри-реал мүкалимәләр, зәнкин тарихә малик олан поезија дилимизин зәмининдән ајры дүшмәк кими һаллар онун бир чох ше'рләриндә өзүнү көстәрмәкдәдир. Мәсәлән, шаир Днеприн саһилиндә өрпәјинин ләчәкләри (әслиндә сачаглары) чијнинә төкүлмүш, јахасында Украјна чичәкләри сајрышан бир көзәлә һөкм едир:

Ан, еј көзәл,
Јан, еј көзәл!

(«Днеприн саһилиндә»)

Азәрбајҹан охуҹусу үчүн белә бир мүраҹиәт чох гәрибә көрүнүр. Јахуд «Бакынын ахшамлары» ше'риндән кәтирдијимиз парча мүәллифин дилиндәки нөгсанлары сәҹијјәләндирмәк үчүн әһәмијјәтлидир:

Өтүб кечән гыза бах,
Көз гарадыр, јанаг ағ (?)
Дејин, һара кедир, аһ (?)
Азәрбајҹан көзәли?!
Нә јарашыр о гыза
Әләскәрин гошмасы,
Фүзулинин гәзәли.

Көрүнүр, шаир ја Әләскәрин јарадычылығына јахшы бәләд дејил, ја да онлара лагејд јанашыр. Јанағы ағ олан гыз мүәллифин иддиасы хилафына олараг Әләскәрин гошмаларында тәрәннүм олунмамышдыр. Әләскәр өз халгынын зөвгүнә јахшы бәләд иди вә белә гызлары бәјәнирди:

Јанағын гырмызы, ирәнкин ағдыр,
Чырағбан елејиб ағы гырмызы.

З. Хәлилин бә'зи ше'рләринин сәрлөвһәләри дә Азәрбајҹан охуҹусунун зөвгүнә ујғун дејил. Мәсәлән, «Бир күчә һаггында ше'р», «Чинар алтында өлән ушаглыг һаггында баллада» вә с. Шаир бир систем кими өз бәдии дилиндәки бә'зән гурулуг, бә'зән тәмтәраг кими тәзаһүр едән гејри-хәлгилији арадан галдырмаг үчүн чиддијјәтлә чалышмалыдыр.

Бәдии дилдә колоритин һәлледиҹи вә әсас амилләриндән бири дә одур ки, бә'зән ән ади бир фикир милли хүсусијјәтләри чох дүзкүн әкс етдирән бир диллә ифадә олунаркән јахшы тә'сир бағышлајыр. Мисал үчүн, Һ. Меһди «Консерт» һекајәсиндә Сәбринин Бакы ахшамына тамаша етмәкдән алдығы тә'сирини белә ифадә етмишдир:

«Јаныз бирҹә дәниз, онун саһили дөјән мөһтәшәм далғалары, гәшәнк бир дайрә кими узанан саһил боју нәјә дәјмәзди?»

Бурада фикир адидир. Лакин ифадә тәрзи хәлгидир.

Бәдии дил дүзкүн фикирләри, реал һәјат һадисәләрини ифадә етмәк васитәсидир. Фикир сәһв, һәјат фактлары вә һадисәләр долашыг вериләрсә, онлары ифадә едән дил гурулушча нә гәдәр дүзкүн олур-олсун, јенә дә әсил бәдии дилин тәләбләринә ҹаваб верә билмәз. Хәлги дил доғру-дүзкүн фикирләрин ифадә тәрзидир.

Әкәр биз М. Рзагулузадәнин әсәрләриндә «...һаваја асылмыш ипләрә дырмашан Бағдад оғрулары» кими нөгсанлы ифадәләрә раст кәлириксә, бунлары һәр шејдән әввәл бәдии дилин хәлгилијинә хәләл кәтирән нөгсанлар кими изаһ етмәлијик.

Бу ҹәһәтдән әдәбијјатымызда груплашдырмалар апармаг мүмкүн дејилдир. Чүнки хәлгилијә хәләл кәтирән бу нөгсанлар һәмишә һәр бир јазычынын әсәриндә конкрет характердә олур. Буна көрә дә биз бир сыра сәчијјәви нөгсанлары гејд етмәклә кифајәтләнәҹәјик.

Һ. Меһдинин «Гоһум» һекајәсиндә охујуруг:

«О (Хасај), голлары бағлы ичәри кәтирилән ев саһибинә дөндү».

Бурада тәрәф сөзү бурахылдығындан фикир тәһриф едилмишдир.

Биз гүсуру гәсдән Һ. Меһдинин һекајәләриндән мисал кәтирдик. Чүнки белә нөгсанлар онун дилиндә башга јазычыларымыза нисбәтән даһа аздыр.

2

Бәдии дилдә хәлгиликдән данышаркән, риторик-романтик үслубда јазылмыш әсәрләрин дили вә хәлгилик мәсәләси мүрәккәб бир мәсәлә кими гаршыја чыхыр. Белә ки, мөвзунун характериндән асылы олараг, белә әсәрләрдә дил тәмтәраглыдыр.

Доғрудан да романтик тәбиәтли, пафослу бир дилләр данышан еһтираслы романтик гәһрәманлар, онларын кәзиб-долашдығы сирли вә фүсункар тәбиәт, гејри-ади мүбаризә сәһнәләри—бүтүн бунлар дәбдәбәли, һај-күјлү бир дилләр тәсвир едилир. Үстәлик романтик тәбиәтли јазычынын өзү, һәјат, инсан, каинат һаггында бә'зән дәбдәбәли, гәрибә һөкмләр белә әсәрләрин дилини бир гәдәр дә тәмтәраглы вә мүрәккәб едир. Белә дил үчүн јазычы даһа курултулу сөзләр сечир.

Ашағыдакы парчаја диггәт един:

«Чох чәкмәди ки, артыг дағлардан сүбһ күләји әсмәјә башлады. О заман үзәри сых булуд лајлары илә өртүлмүш көј буз бағламыш бир көл кими чатлады, булудлар парчаланыб ҹәнуба доғру ахмаға башлады. Булудларын парчаландығы ојугдан улдузлу фәзаја доғру бир пәнҹәрә ачылар-ачылмаз «көјләрин гәндили» ајын күмүшү зијалары һәмин пәнҹәрәдән јерә зәриф бир нур әләдикҹә әтрафдакы шејләр дә өз мүхтәлиф вә гәрибә чизкиләрилә гәрг олдуглары гаранлыгдан сыјрылыб чыхыр, заман вә мәкан јенидән өз һәгиги өлчүсүнә гајыдырды» (Ә. Мәммәдханлы, «Афаг»).

Бу парчада мүәллиф ишыг әвәзинә зија вә нур, көј әвәзинә фәза сөзүнү ишләтмишдир, гәсдән аз јајылмыш сөзләрдән истифадә етмишдир.

Демәли, риторик-романтик үслубла јазылмыш әсәрләрин дилиндә хәлгиликдән данышаркән, јухарыда гејд етдијимиз шәртләрдән чыхыш етмәк олмаз. Белә әсәрләрин дилиндә ибарәләрә: аталар сөзләри, мәсәлләр, идиоматик ифадәләрә кениш јер вермәјә зәруријјәт һисс олунмур.

Белә әсәрләрин дилиндә хәлгилијин әсас ме'јары бу әсәрләрин халг тәрәфиндән нә дәрәҹәдә баша дүшүлмәсидир. Бундан башга әдәби дилин үмуми тәләбләри: сөзләрдән дүзкүн истифадә, грамматик сәлислик бу әсәрләрин дилинә дә ејни дәрәҹәдә аиддир.

Биздә ејни заманда романтик-лирик үслубда јазан

әсас ики јазычы вардыр: И. Әфәндијевин вә Ә. Мәммәдханлынын дили јухарыдакы тәләбләрә мүвәффәгијјәтлә чаваб верир.

Ә. Мәммәдханлынын дили рәвандыр. О, һекајәләриндә мә'нача бир, формача мүхтәлиф олан сөзләрдән бачарыгла истифадә едир. Онун бир сыра һекајәләринин дилиндә (мәсәлән, «Бакы кечәләри», «Карван дајанды») һәзин романтик бир мусиги дујулур. Лакин јазычы бә'зән тәмтәраға һәддиндән артыг алудә олур, охучулар тәрәфиндән чох чәтин баша дүшүлән, бә'зән һеч баша дүшүлмәјән чүмләләр јазыр. Мәсәлән, «Афаг» һекајәсиндә о јазыр: «Белә јухуларын тимсалында исә һәгигәтдән вә мәнтигдән мәһрум форма кәлиб чыхдығы мә'насызлыг зирвәсиндә даима өз лабүд ифласыны бизә нүмајиш етдирир».

Бу чүмләни нәинки ади, һәтта јүксәк сәвијјәли охучулар да баша дүшә билмирләр. Тәәссүф ки, белә чүмләләр Ә. Мәммәдханлынын дилиндә даһа бир нечә јердә өзүнү көстәрир. Јазычынын дилиндә тәкрарлар да вардыр ки, бунлар чансыхычы көрүнүр вә дилин һүснүнү, мәзијјәтини позур.

Бунлардан башга, Ә. Мәммәдханлы һекајәләриндә әрәб вә фарс сөзләринә бир гәдәр алудәчилик көстәрир. Бу, онун дилинин көзәллијини лүзумсуз бәзәк-дүзәјә апарыб чыхарыр ки, буну да чидди бир нөгсан кими гејд етмәк лазым кәлир.

Хәлгилик образларын дилиндә ән вачиб, ән мүһүм бир кејфијјәт һесаб олунур. Образларын дилиндә хәлгилик принсипинә әмәл етмәјән һеч бир јазычы әсил јазычы һесаб едилә билмәз.

Образларын дилиндә хәлгилијин әсас тәләби һәр образы өзүнәмәхсус бир дилле данышдырмагдыр. Әкәр образын данышығы, нитги онун характеринә ујғундурса, бу, хәлги дилдир, әксинә, образын дили нә гәдәр көзәл вә ганадлы фикирләрлә бәзәдилир-бәзәдилсин, онун тәфәккүрүнә ујғун дејилсә, ону хәлги дил һесаб етмәк олмаз.

Образларын дилиндәки хәлгилик даһа чох драм әсәрләриндә мејдана чыхыр. Чүнки бу әсәрләрдә мүәллиф билаваситә иштирак етмир. О, образларын хасијјәти вә тәрчүмеји-һалы һаггында бир шеј демәк имканындан мәһрум олур. Бунлар драм әсәрләриндәки образларын өһдәсинә дүшүр.

Азәрбајчан әдәбијјатында драм әсәрләринин дилиндәки хәлгилик М. Ф. Ахундовун ады илә әлагәдардыр. Бөјүк јазычы Азәрбајчан драматуркијасынын әсасыны гојдуғу кими, образларын дилиндәки әсил хәлгилијин дә баниси олмушдур. М. Ф. Ахундовун Азәрбајчан совет драматуркијасында ән исте'дадлы давамчысы Ч. Чаббарлы иди. Унудулмаз драматургумуз образлары өз характеринә ујғун дилле данышдырмагда фөвгәл'адә усталыг көстәрирди. Онун әсәрләринин дилиндә образларын сајы гәдәр данышыг үслубу вардыр. Өз еһтираслы, романтик, чошгун фикирләрини ифадә едән Ајдын вә Огтај елоғлу; өз ловғалығыны вә көрмәмишлијини илк чыхышында фаш едән Бөјүк ханым; авам, вәһши, кобуд мүсәлман капиталистинин мисилсиз колоритини верән Саламов; шанлы мүбаризәләр апаран бир халг гәһрәманынын чошгун фикирләрини чох еһтирасла әкс етдирән Елхан, јени дөврүн әзәмәтли сәсини бизә јетирән Күлүш вә Күлсабаһ—бу өлмәз образлар силсиләси бөјүк драматургун өз образларынын ифадә тәрзини нә гәдәр јахшы билдијини ајдын көстәрир.

Ч. Чаббарлынын сәнәткарлығы сајәсиндә һәтта ејни бир синфин нүмајәндәләри дә мүхтәлиф үслубларла данышырлар. Мәсәлән, Балахан, Новруз бәј, Саламов, Ағамјан кими капиталист, Һачы Әһмәд, Имамјар кими голчомаг образлары дедијимизә мисал ола биләр.

Биз Ч. Чаббарлынын јаратдығы образлары һәр шејдән әввәл онларын данышығындан таныјырыг. Бөјүк драматург бир сыра образларын дилинә характер бир ифадә вермәклә, ону охучунун јадында әбәдиләшдирир. Будур, сөзбашы «Елә мән дә бу саат буну дүшүнүрдүм» дејән Әбдүләли бәј, «Гардаш оғлу, беләдир, ја гејри-беләдир»,—дејә һәр дәфә она-буна мүрачиәт едән Имамјар кими образларын јадда галмасында бу ифадәләр нә гәдәр һәлледичи рол ојнајыр.

Ч. Чаббарлы һәр образын дилинә ујғун сөз вә ифадәләр сечмәкдә һејрәт доғурачаг дәрәчәдә сәнәткарлыг көстәрирди. Бу чәһәтдән кобуд вә чаһил мүсәлман капиталисти Саламовун дилиндә ишләнән сөз вә ифадәләр чох сәчијјәвидир:

«Јенә золлады миллијјәни»; «Кеч курулдат бир-ики кәлмә»; «Ада, бу түрк нәдир, үст-үстдән коплајырсан». «Һәлә ону истәјир, көпәк оғлу, узатдырым маставојун үстә, о гәдәр вурдурум ки, нөјүт ији версин», «—Ај киши

ејби јохдур, өз итимиздир»; «Сәнә о гәдәр адам верим ки, лап итүвә төк»; «Ағамјанын шарларыны лап јешикијнән оғурлатдырмасам, һәлә о шарлар мәним һәрчибејтәримә киров олсун»; «Ада, Ағамов, көпәк оғлу, сән инди белә ағыз-бурун бәһәм еләмисән ки, мәнә пирод кедирсән?»; «Сөјәрәм, көзүнү дә чыхардарам! Хам без кими чыррам чәһәнкүвү, көпәк оғлу!»; «Һәләлик бир көј әскинасы верим дәмүвә» вә с. (Мисаллар М. Арифин, «Ч. Чаббарлынын јарадычылыг јолу» китабындан көтүрүлмүшдүр).

Ч. Чаббарлынын бир чох образлары үчүн белә спесифик ифадәләр көстәрмәк олар.

Драм әсәрләри дилинин хәлгилији чәһәтдән Ч. Чаббарлы ән'әнәләрини ән јахшы инкишаф етдирәнләр С. Вурғун вә М. Ибраһимов олмушдур. Мә'лум олдуғу кими, образларын дилини ше'рлә дүзкүн вермәк фөвгәл'адә исте'дад тәләб едән чәтин бир ишдир.

Халг дилини чох дәриндән билән халг шаири С. Вурғун бу ишин өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлирди. Онун јаратдығы образларын нитг мүхтәлифлији драматик поезијамызын бөјүк наилијјәтидир.

«Вагиф» әсәриндә образларын данышығына фикир верин. Бурада һәр образ өз тәфәккүрүнү дүрүст ифадә едир. Вагифин дили халг сәадәти һаггында нәчиб арзуларла, гәлби долу олан ағыллы, һәссас бир шаирин ифадә тәрзи кими чох көзәлдир:

> Ачылсын һәр јердә мәктәб, мәдрәсә,
> Балалар гуш кими версин сәс-сәсә.
> Дағларын дөшүндән јоллар чәкилсин,
> Јоллар кәнарында күлләр әкилсин,
> Нәғмәләр бәзәсин вәтән мүлкүнү,
> Мән дә гоча вахты көрүм о күнү.

Вагиф әсәрдә мүтәфәккир бир шаир кими верилмишдир. Буна көрә дә онун дилиндә афоризмләр, инсан камалы, һәјатын көзәллији, хошбәхтлик һаггында ағыллы, дәрин фикирләр вардыр. Вагифин Гачарла көрүшү сәһнәсиндә дедији сөзләр мәһз белә јүксәк фикирләрин парлаг ифадә тәрзи кими чох сәчијјәвидир.

«Һәјат» драмасынын М. Ибраһимову аз заман ичәрисиндә мәшһурлашдырмасынын сәбәби, һәр шејдән әввәл, бу әсәрин дилиндә хәлгилијин чох күчлү олмасы иди. «Һәјат»ын сурәтләри тамашачыны һејрәтдә гојачаг

гәдәр, өз характер вә тәфәккүрләринә ујғун бир дилдә данышырлар. «Мән сизин үчүн бир четверт гоз ичи дејиләм ки?»—дејә өз бөјүклүјүнү һәр дәфә мүһафизә етмәјә чалышан бүрократ вә мајмаг МТС директору Һәсәнов, «мытырјал, мытырјал»,—дејә фәрјад гопаран бошбоғаз пардон Гурбанәли, сәлис, бир гәдәр мәдәни данышығы илә көзләрә күл үфүрән әксингилабчы Сүлејман, данышығында јени дөврүн сәси учалан Һәјат өз данышыглары илә өз характерләрини нә гәдәр дүзкүн ифадә едирләр!

Һәр образы өз характеринә ујғун бир диллә данышдырмаг габилијјәти, драм әсәрләриндә дилин хәлгилији С. Рәһман, И. Әфәндијев, Ә. Мәммәдханлы кими драматургларымызда да гүввәтлидир. С. Рәһман Кәрәмов, Бәрбәрзадә, Марал кими өз тәфәккүрүнә ујғун бир диллә данышан бир сыра мараглы образлар јаратмышдыр. Бу, мүәллифин һәр образы өз характеринә ујғун диллә данышдырмаг бачарығыны көстәрир. Лакин елә ки, С. Рәһман сәнәтин бу һәгиги јолуну јүнкүл күлүшлә әвәз етмәк истәјир, онда мүвәффәгијјәтсизлијә уғрајыр. Саф гәлбли дәмирчи Муса («Тој») данышығында белә сөзләр ишләдир:

«Чәкил көзләримин сәкисиндән», «Сукут, бағла сөз көрүјүнүн ағзыны».

Курулту илә данышан Мусанын сөзләри тамашачылар арасында гәһгәһә доғурса да, белә данышыг лағлағыдыр. Уста Секаһы да («Хошбәхтләр») өз характеринә ујғун бир диллә данышмајан образлара мисал көстәрмәк олар.

Һәр образы өз сәчијјәсинә мувафиг диллә данышдырмағын, драм әсәрләриндә һәлледичи рола малик олмасы мүбаһисәсиздир. М. Раһимин «Хагани» пјесинин зәиф чәһәтләриндән бири дә, һәмин әсәрин бу тәләбә чаваб вермәмәсидир. Гафијә вә вәзн хатиринә образларын дилини бајағылашдырмаг олмаз.

Сәрәтанын «Сиркәјә гојулмуш бадымчандыр бу» сөзләринин мүгабилиндә Сүһејлин: «Јемәкләр ичиндә шух чананды бу» демәси охучуја пис тә'сир бағышлајыр. Өз инчә лирик ше'рләри илә охучуларымызын рәғбәтини газанан М. Раһим образларын дилинә башга әсәрләриндә дә лазыми гәдәр фикир вермир. Онун «Өлмәз гәһрәман» поемасындакы диалоглар гејри-тәбиидир. Курүн саһилиндә Кировла кәндлинин сөһбәтинә фикир верәк:

— Салам!
— Салам!
— Дајы, нечә јашын вар?
— Јашымы билмәјир думанлы дағлар.
— Инсан ки, дағ дејил!
— Дағ ојнададандыр.
— Бу Күр нијә дашыр?
— Чүнки надандыр...

. . . .

— Дајычан, сөзләрин чох мараглыдыр.
— Устадым һәмишә һаггын ағлыдыр.

Белә бир дилլә данышан кәндлини нормал адам һесаб етмәк олармы? Јахуд, сон дәрәчә ишкүзар адамлар олан Кировла мүһәндис Патотскинин данышығындакы тәмтәрагы нә илә изаһ етмәк олар?

Халгымызын бөјүк әмәк гәһрәманлыгларыны, јүксәк идеалларыны әкс етдирән Азәрбајчан совет әдәбијјаты, хәлги, бәдии дил әсасында јараныр вә инкишаф едир. Бәдии әсәрләрин көзәллијини тә'мин едән хәлги дили һәр чәһәтдән инкишаф етдирмәк зәрури бир мәсәлә кими јазычыларымызын диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Бәдии әдәбијјатын дилиндә хәлгилији даһа да дәринләшдирмәк вә инкишаф етдирмәк үчүн дилчи вә әдәбијјатшүнасларымызын өһдәсинә дә бөјүк вәзифә—бу мөвзуја аид санбаллы елми әсәрләр јазмаг вәзифәси дүшүр.

1958

БӘДИИ ДИЛИМИЗИН КӨЗӘЛ НҮМУНӘЛӘРИ

Сәмәд Вурғунун дили зәнкин тарихи кечмишә малик олан әдәби дилимизин инкишафында хүсуси мәрһәлә тәшкил едир. С. Вурғун әсил халг шаири кими үмумхалг дилиндән сәнәткарлыгла истифадә етмиш, бәдии тәфәккүрүн көзәл нүмунәләрини чанлы ше'рә чевирмишдир. Шаир, сөзүн бәдии јарадычылыгда әсас васитә олдуғуну, «ше'р вә сәнәт һүснүнүн сөзүн һүснү илә јоғрулдуғуну», «сөзүн гәлбиндә заманын сирр вә сөвдасынын нәгш олундуғуну» көстәрәрәк јазыр:

Сөзүн ешгилә, гәлбилә јашар
аләмдә дастанлар,
Сөзүн сәјјар хәјалилә кәзәр дүнјаны
инсанлар...
Сөзүн гәлбиндә кизләнмиш бүтүн
даһиләрин ешги,
Сөзүн гәлбиндә сакиндир көјүн
ешги, јерин ешги.

Көркәмли халг шаири бүтүн әсәрләриндә сөзә мәһз белә бөјүк һөрмәтлә јанашмыш, даһиләрин ешгини өз гәлбиндә кизләјән, «һүдудсуз инсан камалынын ифадәси олан сөзләрдән» мүстәсна бир мәһарәтлә истифадә етмишдир.

С. Вурғун бәдии дилинин бүтүн мәзијјәти, инсан гәлбинин ән инчә телләрини еһтизаза кәтирән гүдрәти онун хәлгилијиндәдир. О, сөзүн әсил мә'насында халг шаиридир. С. Вурғун нәдән јазыр-јазсын, өз дујғуларыны һансы формада ифадә едир-етсин, онларын маһијјәти үмумхалг дилинин зәнкин мәнбәјиндән доғур. Истәр ашыг гошмасы жанрында јазылмыш «Јадыма дүшдү», «Ашыг гардашыма», «Данышаг», «Бәнөвшә», «Дағларда», истәр мүасир ше'римизин мүхтәлиф формаларында јазылмыш

бүтүн ше'рләриндә хәлгилик, Белинскинин бөјүк истедад адландырдығы бу кејфијјәт бир гајда олараг үстүнлүк тәшкил едир.

С. Вурғун әсәрләринин чох кениш јајылмасынын сирри дә мәһз онларын хәлгилијиндә вә бу әсәрләрин дилиндә милли колоритин күчлү олмасындадыр. Буна көрә дә С. Вурғунун ше'рләрини башга дилләрә тәрчүмә едәркән, орижиналын мәзијјәтләрини горујуб сахламаг, муһафизә етмәк чох чәтин олур.

С. Вурғун бә'зән бүтөв халг ифадәләрини ше'рә кәтирир. Мәсәлән, «Бәнөвшә» ше'риндә мүәллиф јазыр:

Бојнуну кәч бурма, кәл, индән белә,
Мән сәнә сөз гошум, сән мәни динлә.

Бу мисраларда бәнөвшәнин әсас әламәти хәлги ифадәләрлә верилдијиндән, тәсвир олунан предмет вә она «сөз гошан» шаирин мә'налы көркәми охучунун нәзәриндә чанланыр.

С. Вурғунун дили бәдии тәсвир васитәләри илә зәнкин олан, хејирхаһ инсан һиссләрини рәнкарәнк бојаларла ифадә едән чанлы бир дилдир. Онун әсәрләриндә торпагдан, реал варлыгдан вә инсанлардан тәчрид олунмуш, думанлы тәшбеһләр, истиарәләр јохдур. С. Вурғунун бәнзәтмәләри үзәриндә охучу баш сындырмыр, онлар, дәрин мә'на ифадә етдикләринә бахмајараг, ше'ри охујан кими ајдынлашыр. Шаир тәшбеһ хатиринә тәшбеһ ишләтмир, о, бөјүк фикирләри лаконик шәкилдә ифадә етмәк үчүн бу тәшбеһләри јарадыр. «Заманын бајрагдары» поемасында мүәллиф инсан камалынын һүдудсузлуғундан, ағлын мүтләг инкишаф дөврүнә һәлә кәлиб чатмамасындан бәһс едәрәк јазыр:

Мәһдуд өмр еләдик бу аләмдә биз,
Шаһид аталардыр, бир дә аналар.
Баллы пәтәкләрә бәнзәр бејнимиз—
Ичиндә бош галмыш бир чох шана вар.

Бурада думанлы һеч бир шеј јохдур, бурада шаир хәјалы, дәрин бир алим зәкасы вардыр.

Шаирин «Ајкүн» поемасындан бу бәнди јадыныза салын:

Хурма көлкәсиндә әрәб гызлары
Аһ, азадлыг,—дејиб хәјала далды.

Мисрин, Фәләстинин гумсал дүзләри
Шимала һәсрәтлә бахыб саралды.

Бу садәчә олараг ше'р парчасы дејилдир. Бурада көзәл бир поезија таблосу вардыр. Бурада тәбиәт һәгигәти илә ичтимаи һәгигәт гајнајыб гарышмыш, бөјүк бир тарихи һәгигәт дөрдчә мисрада өз бәдии ин'икасыны тапмышдыр. Һамыја мә'лумдур ки, Мисрин вә Фәләстинин гумсал дүзләри сарыдыр вә бу дүзләри чәнуб истисинин һәрарәти саралтмышдыр. Шимал исә сојугдур, буна көрә дә бу гумсал дүзләр шималын һәсрәтини чәкир. Мәкәр шаир һамыја мә'лум олан бу чоғрафи һәгигәтими вермәк истәмишдир? Јох, бу мисраларда бөјүк бир ичтимаи һәгигәт дә сакиндир. Хурма көлкәсиндә азадлыг һәсрәти илә көкс өтүрән әрәб гызлары, саралмыш, гумсал Мисир вә Фәләстин дүзләри шимала бахаркән, бизим өлкәмизин—азад вә хошбәхт сосиалист өлкәсинин һәсрәтини чәкирләр.

С. Вурғунун пјесләри драматик поема жанрынын, ше'рлә јазылмыш драма жанрынын көзәл нүмунәләридир. Бу әсәрләрдә бәдии дил инсаны һејран едир. Мә'лум олдуғу үзрә, ше'рлә диалог вермәк сон дәрәчә чәтиндир. Вәзн вә гафијә мәһдудијјәти данышыг гајдаларыны позан, мүәллифи мөһкәм чәрчивәјә алан әсас амилләр кими драматург-шаири даима тә'гиб едир, онун имканларыны олдугча азалдыр. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, ән прозаик сөһбәтләри белә мүәллиф бөјүк усталыгла, һәссас бир гәләмлә верә билир. Бу чәһәтдән «Ханлар» драмасындан Мухтар бәјлә Һүсејн Әфәндинин сөһбәтини мисал көстәрмәк олар:

Һүсејн Әфәнди

Оф... Бәјим, Әфәндим... Хош олсун сәһәр!
Кефиниз насылдыр?

П а у з а

Сукутму... нәдән?
Јохса инчиксиниз шу бәндәниздән?

Мухтар бәј

Һамыныз арвад тәк...

Һүсејн Әфәнди

Насыл? Бән кадын?
Оһо... Билмијордум көзүмүз ајдын...
Нијә хош кәлмәјир ше'римиз сизә?

Мухтар бәј

Кет, әши, түпүрүм о ше'ринизә,
Куја ки, ше'рлә үсјан јатачаг.

Бу диалогу чәтин ки, һәтта нәсрлә бу гәдәр көзәл вә реалистчәсинә вермәк мүмкүн олсун. С. Вурғунун бүтүн драмалары белә реалист сәһнә дили илә јазылмышдыр. Романтик бир үслубла узаг кечмишдән бәһс едән «Фәрһад вә Ширин» драмасында да данышыг гајдаларыны позан, шит тә'сир бағышлајан бирчә дәнә дә олса мүкалимә јохдур.

С. Вурғун көзәл бәдии сөз устасы олмагла бәрабәр, ејни заманда дилин инкишаф ганунларыны дәриндән билән бир алим иди. О, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын президент муавини кими, бир академик кими дилимизин нәзәри мәсәләләри илә дә мәшғул олур вә һәссас бир алим кими дилчилик елмимизин инкишафына чалышырды.

1956

ПОЕМАЛАРЫМЫЗЫН ДИЛИ ҺАГГЫНДА ГЕЈДЛӘР

Поема композисија, сүжет, характер чәһәтдән олдуғу кими, бәдии дил чәһәтдән дә поетик јарадычылығын чәтин вә мүрәккәб формаларындан биридир. Сон вахтлар поезијамызда поема јарадычылығына мејл чох күчләнмиш, хүсусән, кәнчләр арасында бу жанрда әсәр јазмаг, демәк олар ки, бир дәб һалыны алмышдыр; буна көрә дә поемаларымызда бәдии дил вә үслуб мәсәләләри үзәриндә дајанмаг вачибдир.

Поемада да бәдии дилин, даһа чох бир формасы—мүәллиф дили әсас јер тутур. Һадисә вә предметләрин тәсвири, поема ремаркалары—бунлар поеманын нә дәрәчәдә мүвәффәгијјәтли олмасында мүһүм рол ојнајыр.

Мүәллиф дили нөгтеји-нәзәриндән сон илләрдә јазылмыш поемалар ичәрисиндә М. Раһимин «Сајат Нова», «Өкеј ана», О. Сарывәллинин «Мисирли гардашлар», З. Хәлилин «Улдузлар», Б. Ваһабзадәнин «Изтирабын сону», Һ. Һүсејнзадәнин «Мәһәббәт поемасы», «Јолда», А. Бабајевин «Елоғлунун поемасы», Ә. Кәримин «Илк симфонија», «Үчүнчү атлы», Х. Рзанын «Мәһәббәт дастаны» поемасы диггәти чәлб едир.

М. Раһимин «Сајат Нова» поемасында һәмишә јүксәк арзуларла, тәмиз мәһәббәтлә јашајан ашығын севдији дәрдли көзәл үчүн маһны охудуғу сәһнә предметлилик вә бәдии дилин тә'сири чәһәтдән мүвәффәгијјәтлидир.

Сајат Нова өз накам мәһәббәти һаггында маһны охујур, һеч нәдән хәбәри олмајан «ағ чуналы ханым» исә она гызыл атыр. Шаир јазыр:

Елә бил варлығы дара чәкилди,
Ахды үфүгләрә гәмли сөзләри...
Гоча даландарын хырда көзләри

Ханымын атдығы пула дикилди.
Ајрыла билмәди бу дүшүнчәдән;
Тәәччүб еләди: нә үчүн, нәдән
Көтүрүб сазандар ону алмады?
Билмәди ки, ашыг пакам ешгинин
Дәрдини сөјләди, пула чалмады.

О. Сарывәллинин «Мисирли гардашлар» поемасы да мүәллиф дили нөгтеји-нәзәриндән мараглыдыр. Шаир өзүнүн бу поемасыны сәрбәст вәзндә јазмыш вә бир заманлар һеча вәзни илә јаздығы «Ана» поемасына нисбәтән даһа артыг мүвәффәг олмушдур.

Бизчә О. Сарывәллинин поемасынын бәдии дил чәһәтдән мүвәффәгијјәтли чыхмасынын бир сәбәби дә мүәллифин әрәб колоритини јахшы вермәси вә јени, јығчам, орижинал образлы ифадәләрдән истифадә етмәсидир. Бу чәһәт поеманын «Јаман олур сел гопанда, Нил дашанда» һиссәсиндә ајдын сурәтдә нәзәрә чарпыр.

Охучулар јени мөвзуларла марагландыглары кими, бу мөвзуларын јени, орижинал үслубда јазылмасыны да тәләб едирләр; чүнки белә әсәрләр адама даһа хош кәлир, онларын бәдии тә'сири күчлү олур.

Г. Имамвердијевин «Меһпарә», хүсусән, Ә. Кәримин «Илк симфонија» әсәрләринин мүвәффәгијјәтинин бир сирри дә мәһз бундадыр. «Илк симфонија» поемасынын дили өз јығчамлығы вә аһәнкинин тәзәлији илә сечилир. Ән ади, һамыја мә'лум олан бир фикир Ә. Кәримин ифадәсиндә чох көзәл тә'сир бағышлајыр:

Нечә чүр чыхыш јолу
Доланды хәјалында,
Истәди ки, кизләнә
Редикүлүн далында
Әлиндәки әзилмиш
Хырда күлүн далында.

Мүәллиф дилинин мүвәффәгијјәтиндән данышаркән, образлылыг чәһәтдән Б. Ваһабзадәнин «Изтирабын сону» поемасы да гејд олунмаға лајигдир. Бу поемада Һатәмин Күлпәри илә көрүшә кетмәјә һазырлашдығы һиссә бәдии дилин образлылығы чәһәтдән мүвәффәгијјәтлидир.

Лакин чох заман шаирләримиз, хүсусән, кәнчләр бәдии дил сәнәткарлығыны, үслубларыны инкишаф етдирмәк үзәриндә аз ишләјирләр. Бу, һәм тәчрүбәли, һәм дә

лазыми гәдәр тәчрүбәси олмајан кәнчләрдә өзүнү көстәрир. Бу чәһәтдән, А. Бабајевин «Јаныглы күлүшләр» поемасы сәчијјәвидир.

«Јаныглы күлүшләр» бөјүк шаиримиз Сабирин һәјатына һәср олунмушдур. Һәмин әсәр тарихи мөвзуда јазылдығындан јухарыда гејд олунан поемалардан, һабелә даһа чох епик планда јазылдығындан М. Раһимин «Сајат Нова»сындан фәргләнир. А. Бабајев доғру һәрәкәт едәрәк өз поемасынын дилинә тарихи колорит вермәјә чалышмыш вә буна, демәк олар ки, наил олмушдур. О, тәсвир етдији дөврә аид **тәбәрзин, дәрвиш, әзанчы, ихлас** кими архаик сөзләр, **мүнтәзирдир һүзурунузда** кими ибарәләр ишләнмишдир ки, бу да ингилабдан әввәлки дөврүн дил хүсусијјәтләриндән ирәли кәлмишдир. Лакин мүәллифин дилиндә чох чидди бир нөгсан вардыр ки, бу да образларын вә һадисәләрин тәсвириндә онун көһнә, ибтидаи пријомлардан истифадә етмәсидир. Мәсәлән, А. Бабајевин Сабири охучулара танытдығы сәһнәни хатырлајаг:

О кимдир тәләсик кечир јоллары
Кедир севинч илә евинә сары?

Бир нечә бу чүр суалдан сонра, о, белә бир бәсит чаваб верир:

Билин, о Сабирдир, сәбр едә-едә
Јурдунда раст кәлмиш мин ачы дәрдә.

Јахуд поеманын башга бир јериндә шаир өз-өзүнә бир нечә суал верир вә сонра онлары охучулара иснад едәрәк јазыр:

Охучум, һаглыдыр вердијин суал,
Eләјсә сорғунун чавабыны ал.

Бизчә, белә бәсит, ибтидаи үсуллардан хилас олмағын вахты чохдан чатмышдыр.

Мүәллиф дилинин үслубча көһнәлијинә Д. Ордубадлынын «Күчлү ахын» вә «Бағлар» поемасы да мисал ола биләр.

Мүәјјән бир әһвалаты вәзн вә гафијә илә мүәјјән әдәби һазырлығы вә лазыми поетик тәчрүбәси олан һәр бир адам верә биләр. Чаван шаирләр кәрәк унутмасынлар ки, һәр һансы ше'р, хүсусән поема дили јалныз га-

фиjәләндирилиб мүәjјән вәзнә салынмыш мисралардан ибарәт дејилдир. Шаир һәјат фактларыны, фикирләри вермәк үчүн дүшүнүб көзәл вә јени ифадә формалары тапмалыдыр. Дилин инчәлијинә фикир вермәмәк һаллары о јерә кәтириб чыхарыр ки, фикри чәһәтдән чох көзәл олан бир поема белә охучуну әлә ала билмир. Мәсәлән, «Дәмир чарпајы», «Гыз үрәји» кими сәлис бир дилл‌ә јазылмыш әсәрләрин мүәллифи Н. Һәсәнзадәнин «Дағлар гызы», Сәрдар Әсәдин «Сәдагәт» вә «Топчаға су кәлир» поемалары бу чәһәтдән чох сәчијјәвидир. Н. Һәсәнзадә, һадисәләри тәсвир етмәк асан олсун дејә, өз кичик поемасында мисралары он үч јердә **бу ан**, ијирми јердә исә **тәк** сөзләри илә гуртарыр. Белә ахтарышсыз, асан јолла кетмәк поеманын дилини чансыхычы едир.

Сәрдар Әсәдин тәсвир дилиндәки нөгсан исә ики шәкилдә мејдана чыхыр. О, бәдии дили өз мәһәлли дил материалы илә чох мәһдудлашдырыр ки, бу да ону мүәjјән дәрәчәдә шивәчилијә апарыб чыхарыр. Дикәр тәрәфдән о, сөзләри, мисралары чилаламыр, бәдии јүксәклијә галдырмыр. Онун тәсвир дилиндә күллү мигдарда кәләкөтүр, јөндәмсиз мисралара раст кәлмәк олур. Бу һал ону бәдии дилдә әсил хәлгиликдән дә узаглашдырыр вә хәлгиликлә әлагәси олмајан «лорулуға» апарыр.

Кәнч шаир унутмамалыдыр ки, әсил хәлги дил бу вә ја дикәр диалектин, јахуд да шивәнин әсасында јарадылмыр. Дикәр тәрәфдән әсил бәдии дил үмумхалг дилинин мәһз эн јахшы вә күтләви имканларындан истифадә едиләрәк јаранмалы вә үмумхалг дилинин, әдәби дилин өзүнү јүксәјә галдырмалыдыр.

С. Әсәдин тәсвир дилиндәки икинчи нөгсан онун нә дедијинин бә'зән билаваситә ајдын олмамасындадыр. Охучу чох вахт мүәллифин демәк истәдијини думанлы шәкилдә баша дүшүр. Мәсәлән:

> Гурбан шаггылдадыр бармагларыны,
> Чаны бәдәниндән чәкилиб кедир.

Буну нечә баша дүшмәк лазымдыр? Көрүнүр С. Әсәд гәләмә алдығы мөвзуну, инсанларын характерини өзү үчүн тамамилә ајдынлашдырмадан јазмаға башлајыр, нәтичәдә онун дилиндә долашыглыг әмәлә кәлир.

С. Әсәд бу чәһәтә фикир верәрсә, бизчә, дили ајдын

вә сәлис әсәрләр јаза биләр. Буну онун поемаларындакы ајры-ајры мүвәффәгијјәтли бәндләр тәсдиг едир. Мәсәлән, «Сәдагәт» поемасынын бир јериндә охујуруг:

> Каһ да јемәјини гојду јарыда,
> Ајларла тәк-тәнһа салды јерини.
> Јанағыны јујан көз јашлары да
> Јумады әринин шүбһәләрини.

Јахшы дејилмишдир. Бурада һәм фикир, һәм дә јахшы бәдии тәсвир вардыр.

Поемада мүәллифин тәсвир дилиндән данышаркән грамматик дүзкүнлүк вә сәлислик мәсәләсини дә геjд етмәк лазымдыр. Грамматик чәһәтдән нөгсанлара сон заманлар јазылмыш поемаларымызын, демәк олар ки, һамысында тәсадүф едирик. Н. Һәсәнзадә «Дәмир чарпајы» поемасында јазыр:

> Ешиб махорканы кағыз бүкәндә,
> Гырылмыш дүjмәми өзүм тикәндә...

Әввәла, бурада «кағыз бүкәндә» тәркиби артыгдыр. Лакин мәсәлә бунда дејилдир. Шаир, һеч олмазса, «кағыза бүкәндә» јазмалы иди.

Бөјүк сөз усталары бәдии дилин грамматик дүзкүнлүјүнә һәмишә јүксәк гијмәт вермишләр. Кәнч шаирләр кәрәк јаддан чыхармајалар ки, «... грамматика дилин фәлсәфәсидир, инсан сөзләринин фәлсәфәсидир: о, бәшәр нитгинин үмуми ганунлар системини мүәјјәнләшдирир» (В. Г. Белински).

Поемада чәтин вә мүрәккәб мәсәләләрдән бири дә образларын дилидир. Мә'лум олдуғу үзрә, адамлар, һәјатда ше'рлә данышмыр. Лакин бу һеч дә поемада образлары ше'рлә данышдырмағы рәдд етмир. Анчаг бу вәзијјәт тәләб едир ки, образлар мәһз чанлы вә реал бир дилл‌ә, өз тәфәккүрләрини дүзкүн ифадә едән бир дилл‌ә данышсынлар. Һәр образын өзүнә мәхсус данышыг дилинә малик олмасы, нәсрдә олдуғу кими, поемада да лазымдыр.

Н. Һәсәнзадәнин «Дағлар гызы» поемасында образларын данышығында курултуја ујмаг мејли һисс едилир. Әсәрдә «Һесабдар Сәһәр идарәдә тәк, сајғача фәрәһлә әл кәздирәрәк» ишләјәркән, ичәријә садә бир ча-

ван кириб салам верир вә һеч бир мүнасибәт олмадан дејир:

— Сәһәр, кәндимизин чәлалына бах,
Гој чијин-чијинә бурда чалышаг.
Колхозда ишләмәк шәрәфдир бизә,
Бу ешг илһам версин үрәјимизә.

Өз-өзлүјүндә бу сөзләр дүзкүндүр, фикир дә гијмәтлидир. Сакит вә ајлы бир кәнд ахшамында севдији гызла кәзмәјә чыхан бир кәнчин бу сөзләри демәси бәлкә тәбии дә көрүнәр. Лакин мүәллифин тәсвир етдији шәраитдә бир кәнчин белә дилдә данышмасы күлүнчдүр.

С. Әсәдин тәсвир етдији колхоз сәдри Гурбан («Сәдагәт») буржуа мешшанлары кими данышыр. Гурбан арвадынын она хәјанәт етдијинә гәти инаныр, «үрәји бәрк учаланыр». Охучуја елә кәлир ки, инди о өз амансыз сөзләрини дејәчәк, бәлкә даһа чидди бир тәдбир көрәчәкдир. Анчаг о, арвадына өјүд-нәсиһәт вермәјә башлајыр:

— Чох вурма өзүнү билмәмәзлијә,
Адам е'тибары үзмәјә кәрәк,
Сәдагәт көзләјә, намус көзләјә...

Бүтүн бунлар Гурбанын тәфәккүрүнү, характерини ифадә етмир, нә әввәлки һадисәләр бу данышығы доғурур, нә дә сонраки әһвалатлар ону әсасландырыр.

Образларын дилиндәки белә гејри-тәбии, сүн'и һаллар һадисәләрин реаллығыны позур. Әлбәттә, поемаларымызда образларын данышығы һәмишә белә олмур. Биздә образын тәфәккүрүнү чох мүвәффәгијјәтлә ифадә едән данышыг тәрзинә хејли мисал көстәрмәк олар. Б. Ваһабзадәнин «Изтирабын сону», И. Кәбирлинин «Илк мәһәббәт», А Бабајевин «Елоғлунун поемасы», Г. Имамвердијевин «Меһпарә», Ә. Кәримин «Илк симфонија», Ә. Күрчајлынын «Заманын һөкмү» әсәрләри образларын дилинин тәбиилији вә реаллығы чәһәтдән јахшыдыр.

Лакин бир чох һалларда И. Кәбирли мәсәләјә гејри-чидди јанашыр. Мәсәлән, о, поемада вәзн хатиринә балача ушағы сәһв данышмаға мәчбур едир. Ушаг дејир:

...Оғлујам мән дә Гијасын.

Көрүндүјү кими, дә бағлајычысы бурада тамамилә артыгдыр. Чүнки Гијасын ондан башга ушағы јохдур.

Поемада лирик ричʼәтләр мүәллифин тәсвир дилинин әсас формаларындан биридир. Бунларын арасындакы фәрг исә ондан ибарәтдир ки, тәсвир дили даһа чох тәһкијә характериндә олур, о, мүәјјән бир һадисә вә ја предметин тәсвиринин ифадә васитәсидир. Лирик ричʼәтләр исә тәсвир олунан һадисә вә предметләрин үмуми чәһәтләри вә нәтичәси һаггында, һабелә мүәјјән һәјат мәсәләләри барәсиндә мүәллифин өз тәәссүратынын, һөкмләринин ифадә тәрзидир. Лирик ричʼәтләр, мәсәлән, Б. Ваһабзадәнин «Изтирабын сону», Һ. Һүсејнзадәнин «Мәһәббәт поемасы»нда күчлүдүр. «Изтирабын сону» поемасында инсан һаггындакы лирик ричʼәт мә'налыдыр.

Лакин бә'зи һалларда Б. Ваһабзадә лирик ричʼәтләрин мә'насына даһа чох алудә олуб, ифадә көзәллијини, дилин инчәлијини унудур. Буна һәмин поеманын киришиндәки ричʼәти мисал көстәрмәк олар.

Һ. Һүсејнзадәнин ричʼәтләри дә охучуја јахшы тә'сир бағышлајыр:

Севки түкәнмәјән гајнар бир булаг,
Дејин, ким о судан ичмәди кетди?
Ким ешгин одуна алышмајараг,
Өзүнә бир көзәл сечмәди кетди?

Бурада ади һәјат һәгигәтләри садә бир диллә, ширин дејилир. Ахычылыг, сечилмиш сөзләрин дүзүлүшүндән доған аһәнкдарлыг поеманын башга јерләриндә дә вардыр. Лакин чох тәәссүф ки, бә'зән бунлар шаирин өзүнү һамыдан чох валеһ едир, о өз кичик поемасынын чох јерини лирик ричʼәтләрә, инсан вә мәһәббәт һаггында өз субјектив фикирләринин ифадәсинә чевирир. Бу вәзијјәт поеманын үмуми тәнасүбүнү позур.

Бундан башга, Һ. Һүсејнзадә каһ «көзүнү силиб һәјата дүз бахмаг», каһ да «дәринләрә дүшмәјин асан олмамасы» вә с. һамыја мә'лум олан һәгигәтләри јерли-јерсиз фәлсәфи бир мәсәлә кими ортаја атыр, сәтһи мүһакимәләр јүрүдүр.

Азәрбајчан совет әдәбијјатында поема жанрынын узун тарихи вардыр. С. Вурғун, М. Мүшфиг, С. Рүстәм,

Р. Рза, М. Раһим, З. Хәлил, О. Сарывәлли вә б. шаирләримиз поезијамызын инкишафында мүһүм рол ојнамыш гијмәтли поемалар јазмышлар. Бу поемаларын бәдии дил вә үслуб хүсусијјәтләринин дериндән өјрәнилмәси һәмин жанрын кәләчәк инкишафы үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

1959

КӘНЧ ШАИРЛӘРИН ӘСӘРЛӘРИНДӘ ДИЛ ВӘ ҮСЛУБ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Бәдии дил вә үслуб сәнәткарлығын ән чох зәһмәт тәләб едән тәркиб һиссәләридир. Әкәр мүәјјән бир сүжетдә тәзаһүр едән поетик һисс һәјат мүшаһидәси әсасында илһамын бирдәфәлик нәтичәсидирсә, бу һисси ифадә едән бәдии дил узун мүддәтли зәһмәтин мәһсулудур. Бәдии әсәрин көзәллијиндә дилин нә гәдәр мүһүм рол ојнадығы һеч кимдә шүбһә доғурмур. Мә'лумдур ки, бәдии дил чәһәтдән зәиф олан әсәрләрин тә'сир гүввәси дә зәиф олур.

Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, вахташыры мәтбуатымызда дәрч олунан тәнгиди мәгаләләрдә һәлә дә бу вә ја дикәр әсәрин дил вә үслуб хүсусијјәтләриндән бәһс едилмир. Бу мәсәләләр јалныз мәгаләнин сонунда бир-ики чүмлә илә башдансовма «тәһлил едилир», мәгаләнин мүәллифи бир-биринин тәкрары олан мисраларын садәчә олараг сијаһысыны вермәклә өз ишини битмиш һесаб едир. Һалбуки бәдии дил, онун көзәллији, образлы ифадәләр, дилдә хәлгилик—бүтүн бунлар бөјүк әһәмијјәтә малик олан јарадычылыг мәсәлләридир.

Биз бу гејдләримиздә әдәбијјатымызын инкишафында мүһүм хидмәт көстәрән, сөзүн мүәјјән мә'насында онун кәләчәјини тәшкил едән бир груп кәнч јазычы вә шаирләримизин әсәрләринин дилини вә үслубуну тәһлил етмәји гаршымыза мәгсәд гојмушуг.

Һәр шејдән әввәл, гејд едәк ки, бәдии јарадычылыг бахымындан «кәнч» анлајышы биздә һәләлик өз алабула сәрһәд ағачларына малик дејил. Һәр адамын, јахуд, демәк олар ки, һәр адамын кәнчлик барәсиндә өз һүдуд ме'јары вар. Биз кәнч јарадычылар дејәркән 1950-чи илдән сонра әдәбијјата гәдәм гојан јазычы вә

шаирләри нәзәрдә тутуруг ки, бунларын өзләри дә јарадычылыға башладыглары онилликјә нәзәрән ики бөјүк јарымгрупа бөлүнә биләр. Биринчи бөлмәјә дахил олан шаирләримиз артыг чохдан әдәби тәнгидин диггәтини чәлб етмишләр. Онларын әксәријјәти өз әсәрләринин дилинә чидди јанашыр, ше'рләрини ајдын вә образлы дилдә јазмаға сә'ј едирләр. Хүсусән, Ч. Новруз, Ф. Гоча, Х. Рза, Ф. Меһди кими кәнч шаирләр бу чәһәтдән даһа чох фәргләнирләр.

Фактлар көстәрир ки, кәнчләр өз әсәрләриндә дил хәталарына, үслуб сәһвләринә аз јол верирләр. Сөзләрин сырасы вә грамматик тәртибаты, чүмләләрин ајдынлығы чәһәтдән кәнч мүәллифләрин ше'рләриндә, демәк олар ки, гүсур јохдур. Лакин бүтүн бу мүвәффәгијјәтли чәһәтләрә бахмајараг, кәнч шаирләрин әсәрләриндә чох бөјүк бир нөгсан вардыр ки, бу да кәнчләрин һәртәрәфли поетик вүс'әтә, чәсарәтли вә јени ифадәләр ишләтмәк бачарығына һәләлик тамамилә јијәләнмәмәләриндән ибарәтдир. Ону да гејд едәк ки, даһа чох китаб лексикону илә ше'р јазмаг, бәдии дил вә үслуб саһәсиндә чидди ахтарышларла мәшғул олмамаг, сүртүлмүш ифадәләрлә «үтүлү» ше'рләр «истеһсал етмәк» үзүндән әмәлә кәлән нөгсан, һәр шејдән әввәл, кәнчләрин јарадычылыг мәһдудлуғуна дәлаләт едир. Кәнч мүәллифләрдә өзүнү көстәрән бу мәһдудлуг онларын дар мөвзу чәрчивәсиндә јазмаларындан, һәјат һадисәләриндән даһа чох китабларда охудуглары мөвзулары гәләмә алмаларындан ирәли кәлир вә онларын орижинал үслуба малик олмаларына јол вермир.

Гәрибәдир, бә'зи кәнч шаирләрин үслубунда көһнәлик һисс олунур. Истәр ше'рләриндә, истәрсә дә поемаларында дидактик маһијјәтдә олан һөкмләри мисралар шәклиндә ишләтмәк һалларына о шаирләрин јарадычылығында тез-тез раст кәлмәк олур. Үмумхалг дилинин зәнкин хәзинәсинә биканә галмаг, ән јени совет ше'рләрини аз охумаг, форма јенилијинә фикир вермәмәк кими пис вәрдишдән ирәли кәлән бу нөгсанлар, һеч шүбһәсиз, кәнч шаирләрин инкишафына чидди манеә төрәдир. Ше'р саһәсиндә нисбәтән даһа бөјүк тәчрүбәјә малик олан, әсасән, садә, ајдын бир дилдә јазмаға сә'ј едән Д. Ордубадлынын бир чох ше'рләри белә нәсиһәтамиз, лакин бәдии чәһәтдән зәиф, көһнә пријомлу сонлугларла гуртарыр:

Белә дир адәтән ичкинин сону,
Чохлары сынагдан кечирмиш ону.
Арвады Мурады наһаг атмады,
Мурад наһаг јерә хәстә јатмады.
Ону сәрхошлуғу бу күнә салды,
Ички һөрмәтини әлиндән алды.
Сәрхош! Бу сөзләри үрәјиндә јаз.
Ағыллы адамлар јолундан азмаз!

(«Шәраб јарасы»)

Көрүндүјү кими, мисал кәтирдијимиз бу парча мүасир ше'рин тәләбләри сәвијјәсиндән чох-чох ашағы дурур.

Бәдии јарадычылыг, хүсусән поезија тәкрары севмир. Ше'р јалныз о заман көзәл олур ки, ондакы поетик һисс мәһз јени вә көзәл ифадәләрдә тәзаһүр едир. Бә'зи кәнч мүәллифләр бу мәсәләјә дә лазымынча фикир вермирләр. Нисбәтән даһа чох јарадычылыг тәчрүбәсинә малик олан И. Сәфәрлинин, Һ. Һүсејнзадәнин, Һ. Аббасзадәнин әсәрләриндә **достлар, бах, инан, бәри** вә мүхтәлиф вариантларда **һәмин** сөзләри даһа чох ишләдилирдисә, јени јазанларда **дејирәм, демирәм, дејирәм ки, көрәсән, ај гыз** сөзләри даһа чох тәкрар олунур. С. Әсәдин «Шаирин арзусу» ше'ри бу чәһәтдән даһа характерикдир. Бир журнал сәһифәси һәчминдә олан бу ше'рдә: «...**Дејирәм,** ше'р адлы нә надир өвлады вар», «**Демирәм,** ше'рим мәним...», «**Дејирәм ки,** һәјата...» кими тәкрарлар мүәллифин һәмин ше'р үзәриндә аз ишләмәсиндән, шаир үчүн зәрури олан кениш сөз еһтијатына малик олмамасындан ирәли кәлир.

Х. Рзанын һәтта реал вә јығчам ше'рләриндә дә курултулу сөзләрә раст кәлмәк олур. Хүсусән, **зүлмәт, әзәмәт, ал бајраг, мүбаризә, зәнчир, зәка, алов, од, бәшәр** кими сөзләр демәк олар ки, онун ше'рләринин әксәријјәтиндә јерли-јерсиз ишләнир.

Көстәрилән нөгсанларын һамысы кәнч шаирләрин әсас е'тибары илә кениш һәјат мүшаһидәләринә малик олмамаларындан ирәли кәлир. Арасы кәсилмәз тәһсил илләри, әмәк саһәләриндә, завод вә фабрикләрдә, памбыг тарлаларында, тахыл зәмиләриндә олмамаг, кениш халг күтләләри илә аз гајнајыб гарышмаг, али мәктәби гуртардыгдан сонра мәһз ше'рлә, әдәбијјатла әлагәдар идарәләрдә галыб ишләмәк, үстәлик халг әдәбијјатынын бөјүк мә'нәви не'мәтләрини аз охумаг, аз өјрәнмәк—

бүтүн бунлар бир сыра кәнч шаирләри јалныз мәктәб парталары, севдији гызла етдији интим сөһбәтләр чәрчивәсиндә сахлајыр, онларда мөвзу кенишлијинә имкан вермир. Бу вәзијјәт кәнчләрин бәдии дилинә, үслубуна да тә'сир едир, онлары чылызлашдырыр.

Белә бир факт гәтијјән сирр дејилдир ки, кәнчләрин өз севкилиләри илә көрүш тә'јин етмәләри, севдикләри гызларын сәмими мәһәббәти, мәктәб јоллары, «күзкү кими тәмиз парталар», ана мәктублары, нечә илләр әввәл балача ушагкән «гарғы ат миниб чапмалары», тәләбә билетләри мөвзусунда јаздыглары ше'рләр поетик һиссин тәбиилији, сәмимилији вә тәзәлији илә бәрабәр, үслуб көзәллији илә дә фәргләнир. Бу ше'рләрдә дил санки ахыр. Әлбәттә, бу мүвәффәгијјәтин сәбәби, шаирин өз әсәрләрини билаваситә дујдуғу, билдији һадисәләрдән, јашадығы һәјатдан көтүрдүјү, өјрәндији сөз вә ифадәләрлә јазмасыдыр.

Ше'р саһәсиндә о гәдәр дә бөјүк тәчрүбәси олмајан Шүкүр Ханларовун «Нахчыван» ше'риндә охујуруг:

Гурбан олум торпағына, дашына,
Гыјма көнлүм сәндән күсә, дашына,
Күндә мин јол доланарам башына,
Мәнә версән о дилдары, Нахчыван!

Инчә бир лиризмлә бәрабәр, «гыјма көнлүм сәндән күсә, дашына» кими көзәл халг ифадәләри бу бәнди нә гәдәр көзәлләшдирмиш вә тәбии етмишдир. Һалбуки бу ше'рин мүәллифи әмәк адамларындан, иш просесиндән јазаркән, үмуми һөкмләрдән вә мүчәррәд ифадәләрдән узаға кедә билмир. Чүнки кәнч шаир һәјатла аз јашајыр, буна көрә дә әмәјин бөјүк поезијасыны верә билмир.

Бу вәзијјәт бир даһа ону көстәрир ки, көзәл бәдии дилдә јазмаг үчүн китаблардан алынан билик, Белинскинин дедији кими, дилин «фәлсәфәси олан грамматиканы» өјрәнмәк һәлә аздыр. Әсил бәдии дил устасы олмаг үчүн һәјат, әмәк, иш, халгымызын бүтүн мә'нәви хәзинәси: аталар сөзләри, мәсәлләр, идиоматик ифадәләр, халг тәфәккүрүнүн мисилсиз не'мәтләри олан нағыллар, бајатылар, лајлалар кәнчләримиз үчүн әсил мәктәбдир. О заман әсил ше'р јаратмаг олар ки, шаир зәһмәтин бөјүк вә тәмиз һавасы илә нәфәс алсын, бөјүк вә һүдудсуз халг јарадычылығыны дәриндән, гајғы илә вә нәчиб бир зөвглә өјрәнсин.

1960-чы илләрдә әдәбијјата кәлән кәнч шаир вә јазычылар нәслинин ичәрисиндә Фикрәт Садыг, Әләкбәр Салаһзадә, Иса Исмајылзадә, Вилајәт Рүстәм, вә башгалары өзләриндән әввәлки кәнчләрдән јалныз әдәбијјата кәлдикләри вахта көрә фәргләнмирләр. Онларын әсәрләриндә нәзәри чәлб едән бәдии дил дә бу јазычыларын өзү кими кәнч вә јенидир. Бу дилин әсас маһијјәти, бизә белә кәлир ки, биринчи нөвбәдә садәликдир, һәм дә елә бир садәлик ки,о, бу күнә, бу күнүн зөвгүнә вә руһуна ујғундур. Ф. Садыг өзүнүн «Бакы күчәләри» ше'рини бу мисраларла башлајыр:

Һәр сәһәр күчәләрдән кечиб ишә кедирик,
Каһ дәрсә, каһ кәзмәјә, каһ көрүшә кедирик.
Күчәсиз шәһәр олмаз,
Күчә вар кечә-күндүз инсан кәзәр, јорулмаз.

вә јахуд Әфрајыл Мәһәррәмов «Ики дамла көз јашы» ше'риндә јазыр:

Бу күн бир филмә бахдым,
Бу киноја бир ахшам
Ушаглыгда бахмышам.
Билмәмишәм нәдир гәм,
Бу кинода башгасы
Ағлајанда күлмүшәм.

Мараглы психоложи факт үзәриндә гурулмуш ше'рини кәнч шаир белә гуртарыр:

Топлар атәш ачанда.
Тәјјарәләр учанда,
Севинчим чајлар кими
Чағлајарды, дашарды.
Ишә бах ки, бир заман
Севиндијим кинода
Инди көзүм јашарды.

Истәр «Бакы күчәләри», истәрсә дә «Ики дамла көз јашы» ше'риндән кәтирдијимиз мисралардан көрүндүјү кими, елә бир поетик ифадә,дејилмиш тәзә бир сөз јохдур. Лакин бурада мә'налы бир садәлик вардыр ки, бу, һәр ики кәнч мүәллифин шаирлик мәдәнијјәти илә бағлы олан јенилик һиссләриндән нәш'әт етмишдир.

Шүбһәсиз, әдәбијјата тәзә кәлән кәнчләрин һамысынын әсәрләри бәдии дил вә үслуб чәһәтдән ејни сәвијјәдә дејилдир. Онларын әсәрләриндә бәдии јарадычылыг

үчүн мәгбул олмајан чәһәтләр дә вардыр. Һәр шејдән әввәл, кәнчләр јени бир сөз демәк истәркән, онун нә дәрәчәдә әһәмијјәтли вә доғру олдуғуну кәрәк унутмасынлар. Ејваз Борчалынын «Јашыдларыма» ше'риндә белә бир јер вардыр:

Биз һамымыз дүнјаја
һејва дәјәндә кәлдик,
Авропада фашистләр
Өлүм дејәндә кәлдик.

Нә үчүн мәһз «һејва дәјәндә?» Мүәллиф бу «тәзә ифадә» илә нә демәк истәјир?..

«Әлчәк» адлы ше'рин мүәллифи Ихтијар Рзаоғлу исә өз ше'рини тәзә формада јазмаға чан атараг, сәрбәст вәзнлә һеча вәзнини гарышдырмыш, беләликлә, интонасија вә ритм вәһдәтиндән мәһрум олан бир шеј алынмышдыр.

Јенилик мәсәләсини дүзкүн баша дүшмәмәк кәнч насирләрин әсәрләринин дилиндә дә өзүнү көстәрир. Мәһәббәтин мисилсиз гүдрәтини конкрет һәјат факты әсасында тәсвир едән Араз Сејидзадә өзүнүн «О бағышланды» һекајәсиндә һеч бир лүзум олмадан бәдии әдәбијјат үчүн импрессионист (тә'сирли мә'нада) васитә һесаб етдији гыса чүмләләрдән истифадә етмишдир. Биз принсип е'тибары илә бунун әлејһинә дејилик. Лакин конкрет олараг һәмин һекајәдә бу үсулдан истифадә етмәји дүзкүн саја билмәрик. Чүнки, бурада, биринчиси, форма илә мәзмун арасында вәһдәт позулмуш, икинчиси исә мәсәләнин һәлли, хүсусән формада јенилик анлајышы чох садәләвһчәсинә баша дүшүлмүшдүр. Бизчә, һекајәдән кичик бир ситат вермәк бурада јеринә дүшәр: «Ариф көзләрини ачыб әтрафына нәзәр салды. Кәрнәшди. Чарпајыдан галхды. Дәһлизә кечди. Күзкүјә бахды. Евдә һеч кәс јох иди. Әл-үзүнү јуду. Чај ичди. Кејинди. Сачларыны саһмана салды. Гапыдан чыхды».

Кәнч јазычы вә шаирләримизин икинчи әсас нөгсаны онларын дејилмиш тәсвир васитәләриндән һәлә тамам азад олмамаларыдыр. Азәрбајчан әдәбијјаты, хүсусән Азәрбајчан совет әдәбијјаты халгымызын јалныз истәк вә арзуларынын, онун мүбаризәсинин, һәјат вә мәишәтинин ин'икасы дејил, ејни заманда онун бөјүк мә'нәви не'мәти олан дилинин ифадәчисидир, бу дилин

зәнкинликләринин гаралмаз күзкүсү вә хәзинәсидир. Орада сајсыз-һесабсыз көзәл ифадәләр: тәшбеһләр, истиарәләр, ојнаг сөзләр вардыр. Бәдии јарадычылыг кими чәтин вә шәрәфли бир иши өһдәсинә көтүрән кәнч јазычылар унутмамалыдырлар ки, онлар өз пешәләринин һәр бир зәһмәтинә гатлашмалы, өз ифадәләри илә халгымызын мә'нәви хәзинәсини зәнкинләшдирмәлидирләр. Һазыр ифадәләрлә, дејилмиш «сөзләрлә» јазмаг јахшы сәнәткар олмаг үчүн чох аздыр.

Нәһајәт, бәдии дилин грамматик вә лексик чәһәтдән дүзкүнлүјү мәсәләси.

Кәнчләр, јухарыда гејд етдијимиз кими, дилләринин лексик вә грамматик дүзкүнлүјү чәһәтдән өз јазычы мүәллимләриндән вә нисбәтән јашлы һәмтајларындан әсла кери галмырлар; көстәрилән мәсәләдә кәнчләрин бурахдығы нөгсанлар, демәк олар ки, һәмишә тәсадүфи характердә олур. Лакин һәр һалда кәнчләрин дилиндә белә нөгсанлар вардыр. Мәсәлән, «Уғур олсун» алманахында чап олунмуш «Е'тираф» һекајәсиндәки бә'зи нөгсанлары нәзәрдән кечирмәк, бизчә, әһәмијјәтли олар. Гејд олунан һекајәнин бир јериндә охујуруг: «Һәјатын **әсрарәнкиз сирләри** мәни өз гојнуна алмышды». Мә'лум олдуғу үзрә, **әсрар, сирр** сөзүнүн чәмидир, **әсрарәнкиз** сөзүнүн мә'насы исә *сирли* демәкдир. Беләликлә мүәллиф сөзүн лексик мә'насына әһәмијјәт вермәдијиндән өз гәһрәманыны «Һәјатын сирли сирләри» кими анлашылмаз бир аләмин гојнуна вермишдир. Јенә дә һәмин һекајәдә белә бир чүмлә вардыр: «Евли олдуғум һалда ондан кизләтмишдим» Шүбһәсиз, чүмлә грамматик чәһәтдән дүзкүн гурулмамышдыр. Көрүнүр, әсәрин гәһрәманы ондан (Есмирадан) евли олдуғуну кизләтмишдир. Белә олдуғу тәгдирдә елә белә дә јазмаг лазымдыр: «Евли олдуғуму ондан кизләтмишдим».

Сон илләр әдәбијјата кәлән јенијетмә јазанларын дилиндә дә диггәти чәкән јениликләр өзүнү көстәрмәкдәдир. Бәлкә дә 70-чи илләрин танынмыш шаир вә јазычылары олачаг бу кәнчләрин әсәрләринин дили вә үслубу хүсуси тәдгигә лајигдир.

1962

КӘНЧ АЗӘРБАЈЧАН ПОЕЗИЈАСЫ ҺАГГЫНДА ГЕЈДЛӘР

Сон илләр Азәрбајчан совет әдәбијјатынын бүтүн саһәләриндә олдуғу кими, поезијамызда да кејфијјәт чәһәтдән чох бөјүк инкишаф вә интибаһ нәзәрә чарпыр. Ше'р јазмаг саһәсиндә кәмијјәт артымы мүәјјән мә'нада тәшвиш доғурса да, кејфијјәт дәјишкәнлији поезијамызын бу күнү вә кәләчәји барәсиндә хош дујғулар ојадыр. Бизә белә кәлир ки, ше'римиздәки кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишмәләри әдәби тәнгидимизин диггәтини чидди сурәтдә чәлб етмәјә артыг тамамилә лајигдир вә үмид едирик ки, пешәкар тәнгидчиләримиз бу мәсәлә илә әтрафлы сурәтдә мәшғул олачаглар. Кәнч Азәрбајчан поезијасы һаггындакы бу гејдләримиздә исә биз ихтисасымызла әлагәдар олараг даһа чох бир мәсәлә—бәдии јарадычылығын мүһүм проблемләриндән олан бәдии дил вә сәнәткарлыг барәсиндә сүрәкли мүшаһидәләрә әсасланан мүәјјән мүлаһизәләр сөјләмәји өзүмүзә борч билмишик.

Кәнч Азәрбајчан поезијасы дедикдә биз 1950-чи илләрин орталарындан сонра әдәбијјата кәлән, хүсусән 60-чы илләрдә чошгун фәалијјәт көстәрән кәнчләрин јаздығы ше'рләри нәзәрдә тутуруг. Өз сәләфләринин ләјагәтли давамчылары олан кәнчләр әсримизин икинчи јарысынын башланғычында поезијамызда өз кәнч сәсләрини учалдыб, өз үрәк сөзләрини демәјә башладыглары күндән кениш охучу күтләләринин, биринчи нөвбәдә кәнчләрин диггәтини чәлб етмишләр.

Кәнч Азәрбајчан поезијасы нүмунәләрини охујаркән вә јахуд үмумијјәтлә һәмин поезија һаггында дүшүнәркән рус шаири Михаил Луконинин сөзләри јада дүшүр: «Кәнч рус поезијасындакы ән јахшы чәһәтә кәлдикдә, мәним мүшаһидәләримә әсасән о, (кәнч рус поезијасы—А. А.) риторикликдән өз әсас гүввәсинә; емосионаллыға, үрәкләри һәјәчанландырмаг габилијјәтинә гајыдыр». Бизчә, бу хүсусијјәт кәнч Азәрбајчан поезијасында да диггәти чәлб едән ән мүһүм чәһәтдир. Бизим кәнч шаирләримиздә бунун мүхтәлиф сәбәбләри ола биләр: көрүнүр, бу, дөврүн өз хүсусијјәти илә бағлыдыр; бундан башга, кәнчләримизин бир чохунун Москвада Горки адына Әдәбијјат институтунда тәһсил алмалары, өз илк гәләм тәчрүбәләрини һәмин институтда апармаларынын да тә'сири олмамыш дејил, һәр һалда, Азәрбајчан совет поезијасынын ән'әнәләрини јүксәк гијмәтләндирмәклә јанашы, кәнч шаирләрин әсәрләриндә риториканын сон дәрәчә азлығыны, емосионаллығын исә гүввәтли олдуғуну хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Буну кәнч шаирләрин өзләри дә һисс едирләр. Фикрәт Гоча «Көзләјирәм» ше'риндә доғру јазыр: «Ше'римиздән јоха чыхыр курултулар». Емосионаллыг истәр јарадычылыг марағына, истәрсә дә услубуна көрә бир-бириндән фәргләнән ән мүхтәлиф шаирләримиздә, бизчә, диггәти ән чох чәлб едән чәһәтдир. Кәнч Азәрбајчан поезијасынын исте'дадлы нүмајәндәләри нәдән јазмаларындан асылы олмајараг, охучуларын диггәтини биринчи нөвбәдә мәһз бу чәһәтә көрә чәлб едирләр. Бизә галырса, јүксәк поетик емосионаллыг кәнч поезијамызын апарычы гүввәләриндән олан Чабир Новрузун ше'рләриндә өзүнү даһа габарыг шәкилдә көстәрир. Чабир «Зоја», «23 јашым», «Мән јашамаг истәјирәм» кими елә илк ше'рләри илә охучулары өзүнә бағламышды. О вахтдан кечән 14—15 иллик әмәлли-башлы бир мүддәтдә дә о өзүнүн һәмин кејфијјәтинә садиг галмышдыр.

Чабир Новруз «Үрәк» ше'риндә јазыр:

Дүнјада нә олса үрәјимдәдир,
Бир инсан севинсә, бир күл ачылса,
Бир өмүр мәһв олса, бир ев учулса,
Бир күллә атылса, үрәјимдәдир.

Биз шаирин бу сөзләринә үрәкдән инанырыг. Инанырыг ки:

Онун мин ахары, мин бахары вар,
Экс едир торпағын, көјүн сәсини,

Онун радиотәк далғалары вар,
Тутур јер үзүнүн һәр нөгтәсини.

Биз бу үрәјин гәлбләри һәјәчанландырачағына да шүбһә етмирик. Күман едирик ки, Чабир Новрузун өзү һаггында дедији сөзләри бизим кәнч поезијамызын бүтүн табагчыл нүмајәндәләринә аид етмәк олар. Һәмин поезијанын әсас истигамәтини тәмсил едән шаирләр тәрәннүм етдикләри ән кичик ше'рләрдә дә бөјүк үмумиләшдирмәләр едир, јахуд әксинә, мүчәррәд көрүнән мөвзуларда мисилсиз конкретлик вә предметлилик көстәрирләр. Кәнчләрдә һәјата бағлылыг, јенилијә чан атмаг, өз јарадычылығына тәнгиди мүнасибәт бәсләмәк кими тәгдирәлајиг сифәтләр вардыр.

Чабир Новруз әмәјини, зәһмәтини һеч еләјән, үрәкләрин әвәзинә архивләрә көч еләјән ше'рләринә, әслиндә исә бүтөв бир дөврүн риторик поезијасына мүрачиәтлә јазыр:

Сизи бу күн јандырмаға
Бир од олсам бағышлајын.
Сизә гаршы гәддар олсам,
Кобуд олсам бағышлајын!
О вахт чаван вахтым иди,
О вахт јүнкүл алгышлара
Һејран олан вахтым иди,
Күрсүләрдә әл-гол атан,
Асыб кәсән вахтым иди,
Ше'рдән чох, сәнәтдән чох,
Шөһрәт кәзән вахтым иди.

Кәнчләр јахшы баша дүшүрләр ки, һај-күјлә, бир гәдәр кобуд десәк, һап-копла ше'р јазмаг һәгиги сәнәт јолу дејил вә мәһз буна көрә дә онлар бош риторикадан бачардыгча чох узаглашыр, мәрд бир емосионаллыгла мүасирләринин гәлбини һәјәчанландырмаға чалышырлар. Кәнч поезијамызда јүксәк ичтимаи мәзмуна малик олан бу емосионаллыг өзүнәмәхсус јени форманын да јаранмасына сәбәб олмушдур ки, бу јени форманын әсасыны да илк нөвбәдә һәмин әсәрләрин дили тәшкил едир.

Кәнч шаирләрин дилә мүстәсна диггәтлә јанашдыгларыны хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Көркәмли франсыз шаири Гилвик тамамилә доғру олараг јазыр ки: «шаирин биринчи борчу өз дилинин дәрин лајларына

нүфуз етмәкдир. Һеч бир шаир өз ана дилинин әсил көкләринә чатмадан дүнја әһәмијјәтли, мән даһа јахшы белә дејәрдим, һамы үчүн шаир ола билмәз». Кәнч шаирләри охујаркән, бә'зән ше'рин мәзмуну гәдәр, ше'рин хәлги руһуна, ана дилинин тәмиз вә тәзә һавасына һәјәчанланырсан. Кәнчләрин ше'рләриндә халг дили өзүнүн бүтүн компонентләри үзрә јени шәкилдә ифадә олунур. Кәнч шаирләр **һиккә, чәнкә, чинчилим, умачаг, көбә, көкә, шивән, һүркмәк, әлчим, иплик, үзәрлик, зә'фәран, михәк, сапанд, тәкнә** вә с. кими сөзләри ше'рдә бәнзәтмә објектләри кими бөјүк мәһәббәтлә ишләдир, сөзләрин тәкрары, орижинал гурулушу илә поетик дилимизә тәзә интонасија шәкилләри кәтирирләр. Исте'дадлы кәнч шаирләрдән Әләкбәр Салаһзадәнин бә'зән ифрата варса да, сөзләрин «гајдаданкәнар» тәкрарындан бәдии тәсвир васитәси кими истифадә етмәси дә диггәтәлајигдир вә јениликчиликдир. Әлбәттә, бәдии дилимиз үчүн јени олан бу чәһәтләр кәнч шаирләрин һәрәсиндә бир чүр тәзаһүр едир. Чабир Новрузун ифадә тәрзиндәки јенилик мәзмунла јанашы даһа чох ше'рин аһәнкиндә, интонасијасында өзүнү көстәрир. О, мүхтәлиф вәзифәли нитг ваһидләринин тәкрары илә ше'рин мәзмунуну мүвафиг интонасија шәкилләри илә верир; мүбалиғәсиз дејә биләрик ки, Чабирин әсәрләриндә онларын ифадә етдикләри һиссләрин сајы гәдәр интонасија шәкли вардыр. «Мәним нәслим» ше'риндәки ашағыдакы парчаја диггәт верин:

Мән архалы, мән нәсилли доғулмадым,
Анчаг һеч вахт чәкинмәдим, сыхылмадым.
Анам бир аз бундан өтрү дәрд еләди,
Чох вахт бизи пис адамлар пәрт еләди.
Мәни бу чүр доғулмағым сәрт еләди,
Мәни бу чүр доғулмағым мәрд еләди.

Синтагмларын тәкрарындан ибарәт олан бу парчада мисрадан-мисраја јүксәлән мәһзун бир мәғрурлуғун һәјәчанлы сәси ешидилир.

Шаирин полифоник «Заман» монологлар поемасында исә һимн мәзмунлу әзәмәтли интонасија сигләти вардыр:

Гырхбешинчи иллә кәлди
гәләбәнин өлмәз рәнки,
нәһәнк рәнки.

Бәзәмишди һеј рәнк рәнки—
һаваларда ганадланан
фишәнк рәнки.
Фишәнкләрин алмаз рәнки,
гәшәнк рәнки.

Бу парчадакы интонасија өз әзәмәтинә көрә сәсләрин тәкрарына борчлудур.

Әсил шаир үрәји илә јазылмыш «Саһилләр вә гочалар» ше'рини јадыныза салын! Гызыл өмүрләри сона чатан гочалар һаггында шаир јазыр:

Јумаға дөнәрләр өмрүн әлиндә.
Һәлә васијјәт дә еләрләр онлар
Саһилдән узагда, өз евләриндә
Бир-бир бу дүнјадан
Кедәрләр онлар.

Һәфтәләр өтүшәр матәмлә, јасла
Тапшырар өмрүнү бизә гочалар.
Лакин бош көрүнмәз јерләри әсла,
Кәләр саһилләрә тәзә гочалар.

Бурада морфемләрин (-лар)-ләр, -ар(-әр) тәкрарындан доған doloroso руһлу нитг мелодијасы вардыр.

Шер'ин емосионаллығыны шәртләндирән вә һәјата кечирән белә форма вә мәзмун вәһдәти бизим дикәр кәнч шаирләрдә дә өзүнү көстәрир. Өз көзәл ше'рләри илә охучуларын һөрмәтини газанмыш Фикрәт Гочанын поетик дили дә өз тәзәлији илә диггәти чәлб едир. Бә'зи силсилә ше'рләри нәзәрә алынмазса, Фикрәт Гоча өз үмуми јарадычылыг руһу илә Чабир Новруза јахындыр. Лакин Фикрәтдә публисистлик, мөвзу ләнкәрлији бир гәдәр аздыр;бу чатмамазлығы о бир нөв өзүнүн лирикаја олан күчлү мејли илә өдәмәјә чалышыр. Бу чәһәтдән һәр ики шаирин Хиросима һадисәсинә һәср олунмуш ше'рләрини мүгајисә етмәк мараглыдыр. Чабирдә һәмин мөвзуда јазылмыш ше'р «Нагасаки... Хиросима... Сакит океан» адланыр. Фикрәт исә өз ше'ринин адыны «Хиросима» гојмушдур. Ше'рләрин адындакы фәрг (мәсәлән, үч нөгтәнин контекстуал мә'насы) өзүнү ше'рин мәзмунунда вә формасында да көстәрир. Чабир јазыр ки, бә'зән о, арзусуну, ушаглығыны, илһамыны, һәтта илк севкисини, анасыны унутса да, һеч бир заман Нагасаки, Хиросима, Сакит океан хатириндән чыхмыр. О дејир:

Мүһарибә һәрисләри ган-ган дејиб бирләшәндә,
Ән хырдача өлкәләр дә сөзләшәндә, дилләшәндә,
Кәлиб кечир хәјалымдан
Нагасаки, Хиросима, Сакит океан...

Фикрәт исә бир кечә јухусунда көрүр ки, јер күрәси мавиликләрин дәрин сүкуту ичиндә балача бир гајыгдыр, бир чәнкә гамыш кими од алыб јаныр. Шаир јазыр:

Јаныр кирпикләрдә јаш,
Јаныр арзу, мурад, тәлаш.
Өмрүн јолудур јанан гаршымызда.
Зәһәр јағыр кирпијимизә, гашымыза.
Әсир чәһрајы рәнкли әчаиб бир күләк.

Шаир јухудан ојаныр; мә'лум олур ки, ахшам јухудан габаг Хиросимадан данышыблармыш.

Көрүндүјү кими, һәр ики шаири ејни һадисә нараһат едир. Һәр ики шаир мөвзуну өз үслубларына мүвафиг пријомларла ишләмишләр. Һәр икиси бәшәр тарихинин фачиәсиндән һәјәчанланмышлар вә бу һәјәчаны поезија васитәсилә өз охучуларына билдирирләр. Лакин өз нараһатлығыны һәрәси башга-башга јолларла ифадә едир. Бу башга јоллар онларын поетик дилиндә дә өз әксини тапыр.

Фикрәт Гочаны бир шаир кими даһа чох образлы ифадәләр мараглaндырыр. Шаирин садә вә ајдын бир дилдә ифадә етдији образлар кәнч Азәрбајчан ше'рини, һеч шүбһәсиз, зәнкинләшдирмиш вә онун емосионаллығынын күчләнмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. «Доғма јурдум, достларым» силсиләсиндән олан ше'рләрдә јадда галан, охучуну һәјәчәнләндыран мисралар, бејтләр, һәтта бүтөв ше'р парчалары вардыр. Фикрәт јазыр:

Дағ башында шимшәк олуб
Мәним мисри гылынчым.
Атларымын налларындан
Гопан топа гығылчым—
Улдуз олуб сәмалара
Санчылдылар кечәләр.
Од оғлујам сүбһә кими
Күнәш мәндә кечәләр.

Шаир бә'зән ән ади шејләрдә поетик зәнкинлик тапыр:

Чијнимдә улдузлу сәма,
Исланмыш сәкиләрдә
Рәнкарәнк рекламларын әксини
Кејирәм ајагларыма.

Образлылыг Фикрәтин ше'рләриндә чох вахт бөјүк мәзмун јүкүнә малик олур; сәнәтин аз сөзлә чох мә'на ифадә етмәк кими әбәди ганунуна хидмәт едир:

Евим—автобуслар, вагонлар, тәјјарәләр.
Кәндләр, шәһәрләр, сәјјарәләр—
дајаначағым.
Милјон километрләрлә өмүр
јашамышам.
Ким билир,
һарада дајаначағам.

Бу ше'рдә сөзләр өз һәгиги мә'насындан гат-гат јүксәкдә дурур; даим гурмаг, јаратмаг арзусу илә јашајан кәнчләримизин мә'налы тәрҹүмеји-һалыны јығҹам вә поетик бир шәкилдә ифадә едир.

Фикрәтин әсил шаир көзләри вар: о һамынын бахдығы шејләрдә чох инчә вә поетик ҹәһәтләр көрүр. «Јухусузлуг нағылы»нда о јазыр:

Јарпаглар—улдузлара
Узанмыш көрпә әлләр.
Ај ишығы сүд кими
Төкүләр бу әлләрә
Овчундан ашар, дашар.

Көзәл ловһәдир. Ше'рин гафијә системи дә чох марағлыдыр. Заһирән бурада гафијә јохдур. Әслиндә исә һәмаһәнк сөзләр мисраларын ичәрисинә сәпәләнмишдир: «Әлләр илә төкүләр», «ашар-дашар» сөзләри һәмгафијә олуб ше'рә тәзә вә үрәјә јатымлы бир аһәнк верир.

Образлылыға, мә'на аһәнкинә мејл кәнч Азәрбајҹан поезијасы охуҹуларынын марағына сәбәб олмуш Әләкбәр Салаһзадә, Иса Исмајылзадә кими шаирләрдә хүсусилә күчлүдүр. Образлылыг нөгтеји-нәзәриндән Әләкбәр диггәти даһа чох ҹәлб едир. Фикрәтдән фәргли олараг бу кәнч шаирдә образ бир нөв систем һалындадыр,

өз мәнбәји е'тибарилә һиссијјатын зәнкинлијиндән зијадә интеллектуал поезијаја күчлү мејллә әлагәдардыр. Бу ҹәһәтдән Әләкбәрин ше'р тәҹрүбәси мүәјјән дәрәҹәдә мүасир поезијанын бә'зи проблематик мәсәләләри ишығында даһа ајдын нәзәрә чарпыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, һазырда гәрб поезијасында диггәти хүсусилә ҹәлб едән һадисәләрдән бири образ һипертрофијасыдыр. Гәрбин поетик нүмунәләри бә'зән башдан-баша мүхтәлиф «хоруз сәси ешитмәмиш» образлардан (мүхтәлиф мәҹазлардан) ибарәт олур. Маҹар шаири Дјула Ијјешин дедији кими, гәрб поезијасында бунун әсасыны Рембо гојмушдур. Франсыз шаири Ив Гордон бу әдәби просес вә онун сәбәби һаггында белә јазыр: «... көһнә просодија системи (просодија ше'рдә һечаларын мүнасибәтинә әсасланан тә'лимин бир һиссәсидир—А. А.) Һазырда образлар поетикасы илә әвәз едилмишдир. Ајдын көрүнүр ки, бунун үстүнлүјү һәр шејдән әввәл универсаллығa көрә даһа бөјүкдүр—«образлар поезијасыны» дүзкүн, вәзнли ше'рләрә нисбәтән тәрҹүмә етмәк даһа асандыр».

Әлбәттә, тәрҹүмә иши нә гәдәр бөјүк әһәмијјәтә малик олса да, ону јалныз белә утилитар мәгсәдлә мәһдудлашдырмаг олмаз. Образлар поезијасынын өзүнәмәхсус ләтафәти, ҹазибәдарлығы вар. Мәсәлән, биз Әләкбәр Салаһзадәнин «Хәзәр дәнизи» ше'рини охујаркән зөвг алырыг...

Көзүм үчүн
чоша-чоша, табло-табло јашајаным.
Гулағымда ләпә-ләпә иплијилә мави маһны
тохујаным.
Јурдумун бир јанында
бөјүк
дәрин,
балығы түкәнмәз тәкнәм.
Планетин көксүндә чырпыныб
шаһә галхан јелкәним.
Ширин дәнизим,
дузлу, сөзлү океаным.

Көрүндүјү кими, бурада мүҹәррәд образлар јохдур. Гулагда «ләпә-ләпә иплијилә мави маһны охујан», түкәнмәз балыг тәкнәси олан Хәзәр вар—бизим доғма Хәзәримиз!

Шаирин Сәттар Бәһлулзадәјә һәср етдији ше'риндә дә мөвзу илә әлагәдар диггәти чәкән образлар вардыр.

Ше'р башдан-баша «образлар ше'ри» олдуғундан мисал чәкмәјә јәгин ки, еһтијач јохдур.

Әлбәттә, Әләкбәр Салаһзадәни бүтүнлүклә гәрбин «образлар поезијасына» аид етмәк доғру олмазды. Онун ше'рләринин чохунда Азәрбајчан дилинин, Азәрбајчан халг ше'ринин күчлү руһу вардыр. Шүбһә јохдур ки, универсиализмә мејл едән шаир үчүн бу чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Мараглы алман шаирләриндән Һанс Магнус Енсенсберкер мүасир поезија үзрә јығынчагдакы чыхышында дејир ки, «Әкәр шаир јалныз универсалдырса вә провинсиализмә (Енсенсберкер чыхышынын әввәлиндә көстәрир ки, бу сөз алтында о миллилији баша дүшүр—А. А.) әсла мејл етмирсә, о, учсуз-бучагсыз һүдудлар көрүр, лакин истинад нөгтәсиндән мәһрум олур. Онун поезијасы нәјинсә солғун копјасына, пласмас сәһраја бәнзәјир». Азәрбајчан дилинин Әләкбәрин ше'рләринин чохундакы доғма руһу ону мәһз бу пласмас сәһранын симасызлығындан горујур. Ана дилинин доғма әтри онун «Бој» ше'риндә хүсусән гүввәтлидир:

Биз бахырыг һејран-һејран,
Биз бахырыг сөзлү-сөзлү.
Јашымыздан кери галан
бојумуздан
утаныраг кизли-кизли.

Ше'рин сонлуғунда истәр чүмлә гурулушу, истәр интонасија,—һансы чәһәтдән истәсәниз,—күчлү хәлгилик вардыр:

Јаныр, јаныр
дилимиздә суалымыз
гајғылара мөһтач олан
фидан кими.
Кимләр кәсди сујумузу?
Кимдән сораг бојумузу,
Кимдән алаг бојумузу?

Образларла зәнкин хәлги руһлу ше'рләр Фикрәт Садығын вә б. шаирләрин дә јарадычылығында мүһүм јер тутур. Лакин елә ки образлылыг «истинад нөгтәсиндән»—милли зәминдән мәһрум олур, о заман артыг о өз көзәллијини итирир; һәгиги ше'р әвәзинә «нәјинсә солғун копијасы» алыныр. Тәәссүф ки, Әләкбәрин јарадычылығында белә ше'рләр дә јох дејил. Кәнч шаирин «Беш јарпаг» китабындакы ше'рләрин бир гисми мәһз белә тә'сир бағышлајыр. Солғунлуг, гејри-бәдиилик чәһәтдән «Трамвајда бир ушаг әлиндә чанта» ше'ри хүсусилә сечилијјәвидир. Шаир трамвајда һамы үчүн «икс» олан бир ушаг көрүр. Дүшүнүр ки, бир күн о, «кечәчәк гәзетләрин јухары башына, гыз вермәк истәјән дә олачаг, арвады олмаг истәјән дә. Океанлар кечә-кечә (?) кәләчәкләр көрүшүнә... Трамвајда ону көрмәдиләр бу күн дә». Бу јазыны нә мәзмун, нә дә бәдии чәһәтдән, тәбиидир ки, әсил ше'р һесаб етмәк олмаз.

Гуру образчылыгдан ибарәт гејри-поетик јазылара Фикрәт Гочанын јарадычылығында да раст кәлирик. Онун «Кәсә јолла» силсилә ше'рләринин чоху бәдии дил чәһәтдән сөнүкдүр. Мәсәлән, Фикрәтин һәмин сырадан олан ше'рләриндән бири беләдир:

Дүнән бири мәнә јалан дејирди,
Ону утандырмамаг үчүн алдандым.
Үрәјиндә о мәни авам сајды.
Дедим нә олар, бу да белә бир адамды.

Көрүндүјү кими, бу чүмләләр бәдии дил чәһәтдән сәтри тәрчүмәләри хатырладыр.

Фикрәтин образлылығы бә'зән мәнтигсизлијә кедиб чыхыр. «Арвад сөзүнә бахан» ше'риндә мүәллиф јазыр:

Гынамајын мәни,
Ушаглыгда гадын лајласына јатмышам.
Чох севирәм ән'әнәни.

Һамы ана лајласынын хош тәранәси алтында ујумушдур. Лакин һеч дә һамынын ахыры мүтләг «арвад сөзүнә бахан» олмамышдыр.

Белә јазылара универсиализмә мејл едән башга шаирләрин јарадычылығында да раст кәлирик. Мәсәлән, Шамил Салмановун ше'рләриндән бири беләдир:

Ән бөјүк, ән никбин ше'р,
бирчә сөздүр,—дедиләр,—
Һәјат!
Ән гыса, ән гәмкин ше'р
бирчә сөздүр,—дедиләр,—
Өлүм!

Бурада бәдии тәфәккүр сөнүк, бәдии дил зәифдир, белә јазыны, тәбии ки, ше'р һесаб етмәк олмаз.

Бә'зән образлылыг фантастик дәрәҹәдә дәбдәбәли вә мә'насыз олур. Мәсәлән, исте'дадлы јенијетмә шаирләрдән Чинкиз Әлиоғлу хатирәләринин бир гисми барәсиндә јазыр:

Сентавр Проксимасытәк узаг
Макеллан булудунун торанында азмыш,
Ајы бүрчүнүн чаловуна дүшмүш,
улдузларын гучаг-гучаг
одуна-аловуна дүшмүш,
Мәним сәјјар хатирәләрим,
Мәним Дон Кихот хатирәләрим,
јаныма, јаныма кәлин.

Бурада лүзумсуз тәмтәрагдан башга мәнтигсизлик дә вардыр. **Хатирә** сөзүнүн мә'насы кечмишдә олмуш һадисәләрин јадда јенидән ҹанланмасыдыр. Һалбуки һәмин парчада мүәллиф, јәгин ки, өзүнүн азмыш **хәјалларыны** нәзәрдә тутур. Әлбәттә, белә курултулу «образларла» кәнҹ шаир охучуларын истеһзалы тәбәссүмүндән башга бир шеј газанмыр.

Долашыг, гејри-мәнтиги «образлар» Иса Исмајылзадәнин әсәрләриндә дә өзүнү көстәрир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Иса бизим әдәбијјатымызда гафијәсиз, бир чох һалларда һәм дә «вәзнсиз» ше'рләр јазан кәнҹ шаирдир. Принсип е'тибарилә биз гафијәсиз вә јахуд «вәзнсиз» ше'рләр јазмағын әлејһинә дејилик. Әксинә, франсыз шаири Ив Гордонун фикри илә тамамилә шәрикикки, «гафијәси олмајан ше'р јазмаг, гафијәли ше'р јазмагдан гат-гат чәтиндир». Доғрудан да, белә јазыларын ше'р олмасы үчүн шаирдән бөјүк сәнәткарлыг тәләб олунур. Гејд едәк ки, Иса Исмајылзадәнин исте'дадла јазылмыш аһәнкдар, мә'налы гафијәсиз ше'рләри вардыр вә онларын мүвәффәгијјәтинин әсас сәбәбләриндән бири һәмин ше'рләрин дилидир. Кәнҹ шаирин, мәсәлән, «Мәним ојунчағым олмајыб һеч вахт», «Нәвәләр, јоллар», «Шәһәр орбити», «Муштулуг», «Хатирә», «Етүд» кими мараглы, јени сәсли ше'рләри башга ҹәһәтләрдән олдуғу кими, бәдии дил вә сәнәткарлыг бахымындан да гијмәтлидир. «Нәвәләр, јоллар» ше'риндә бабанын дүшүнҹәләри санки ше'рин мисралары илә тохунмуш вә охучунун көзләри гаршысындан асылмышдыр:

Шоселәр јенә дә узаныб кедир.
Јоллары јолундан сахламаг олмур.
Сахлаја билсәјди, јалварарды ки,
Мәним нәвәми дә кәтирин бир күн.

Јоллар да сөзүнә бахмајыр даһа—
Јоллары базара көндәрә билмир;
Һејф ки јоллар
Килас дәрә билмир, от чала билмир,
Мәктуб јаза билмир, саз чала билмир—
Нәвә ола билмир лазым кәләндә...

Соруша биләрләр: јол илә нәвәнин нә умумилији? Лакин ше'р елә сәмими вә сәнәткарлыгла јазылмышдыр ки, бабанын образы, дүшүнҹәләри ичәрисиндә бу мәнтигли суал мәнтигсиз көрүнүр.

Исанын «Муштулуг» ше'риндә дә јени вә сәмими мисралар вардыр. Һәмин мисраларда әсил шаиранә һиссләр ифадә олунмушдур. Мәсәлән:

Рәһмәтлик бабама хәбәр вермәјә
гачыб «о дүнјаја» кетмәк истәдик—
кедә билмәдик.

Заһирән чох ади көрүнүр. Лакин муштулугчу ушагларын әһвали-руһијјәсини чох дәгиг вә мә'налы ифадә едир.

«Муштулуг» сөзү Исанын мисраларында ән мүхтәлиф мәҹазларла ифадә олунмушдур:

Һәјат гапылары шәстлә, әрклә
«бешлик», «үчлүк» олуб ачылды бизә.
Муштулуг сөзүнү дәстәләјәрәк,
гајытдыг һај-күјлә һәјатимизә.
Гара гочумузу гурбан кәсдиләр,
ахды гызыл ганы муштулуг кими...

Чох тәәссүф ки, Иса Исмајылзадәнин әсәрләриндә белә предметли мәҹазларла јанашы анлашылмаз вә долашыг «образ»лара да раст кәлирик. Һәтта бә'зән охучуда елә тәсәввүр ојаныр ки, икинҹиләр онун јарадыҹылығы үчүн даһа сәҹијјәвидир. Мәсәлән, «Ағ кечәдән кәлән гонаг» ше'риндә белә образлар вар:

ағ кечәләр
сүд вагонлу гатарлара долар бир күн.
Сүд ганадлы тәјјарәләр
ағ кечәни, ағ шубаны
димдијинә алар бир күп...

Инкар етмәк олмаз: бурадакы ағ вә сүд сөзләри биздә, нечә дејәк, «ағ һиссләр», «ағ тәәссүрат» доғурур. Лакин бу аздыр.

Ше'р белә битир:

Бојанарсан,
ағ кечәјә узанан
ганадлы сәс рәнкинә.

Әлбәттә, бу мисралардакы образлары баша дүшмәк үчүн кәрәк баш сындырасан. Бизә белә кәлир ки, Исанын јарадычылығындакы бу чәһәт нечә олур-олсун, лакин јени сөз олсун мејлиндән ирәли кәлир; бу заман шаир, охучулары унудур вә үмид едир ки, онун өз охучулары вар; онлар нә гәдәр аз олсалар да, һәр һалда вардырлар вә ону баша дүшүрләр. Көрүнүр, бу һал мүасир поезијада өзүнү көстәрән бә'зи мејлләрлә әлагәдардыр. Мәсәлән, 1967-чи илдә бөјүк күрчү шаири Шота Руставелинин јубилејинә топлашан шаирләрин мүасир јарадычылыг проблемләринә һәср олунмуш көрүшүндә полјак шаири Јулиан Пшибос демишди: «...бу күн поезијанын гијмәтини онун охучуларынын сајы илә өлчмәк олмаз. Тәнгидчиләр үмумән разыдырлар ки, бизим дөврүмүздә популјарлыг газанмыш поезија бир гајда олараг јүксәк кејфијјәтли поезија дејил. Чәмијјәт гаршысындакы хидмәт, бу јердә популјар шаирин өзүнә дејил, онун тәглид етдији дикәр шаирләрә мәнсубдур. Охучулар ону һеч дә онда олмајан јарадычылыг руһуна көрә гијмәтләндирмирләр. Она көрә гијмәтләндирирләр ки, онлар охучуларын гәлбиндә өз сәләфләринин көкләдикләри телләри тәрпәдирләр. Ән'әнәчи шаир алгышлары өз сәләфләринин һесабына топлајыр».

Әлбәттә, кениш јајылмыш ашағы кејфијјәтли мәнзум әсәрләр вардыр. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, кениш јајылмыш поезија нүмунәләри бир гајда олараг јүксәк кејфијјәтли әсәрләр дејил. Вагифин, Пушкинин, Сабирин, Јесенинин, Сәмәд Вурғунун әсәрләринин кениш јајылмасыны әсас тутуб, онларын поетик сәрвәтинин ашағы кејфијјәтдә олдуғуну иддиа етмәк һәгигәтә көз јуммаг оларды. Күтләвиликдән «горхмаг», ән'әнәјә бағлылыгдан, стандартдан «горхмаг», тәбии олараг сәнәткары ифрат орижиналлыға апарыр. Шөһрәтли кәнч рус

шаирләриндән Јевкени Јевтушенко чох һаглы олараг дејир ки, «... стандартдан горхмаг чох вахт башга бир ифратчылыға, фөвгәл'адә дәрәчәдә орижинал сөјләмәк арзусуна кәтириб чыхарыр, фөвгәл'адә орижиналлыг исә, бир гајда олараг, кејфијјәтсизлик комплексиндән доғулур».

Өз дөврүнүн кениш охучу күтләләринә е'тинасызлыг, бәјәнмәзлик кими сәбәбләрдән ирәли кәлән әсәрләрин мүәллифләри өз јарадычылыг мәһсулларыны јалныз сечилмиш адамлар үчүн нәзәрдә тутдугларыны әсас кәтүрүр вә һәмин зөвг саһибләринә хидмәти әсас јарадычылыг принсипләринә чевирирләр. Күрчү шаирләриндән Григол Абашидзе дејир ки, «Бизим күнләрдә елә адамлар тапылыр ки, онлар белә һесаб едирләр ки, әсил сәнәтин гијмәтини јалныз сечилмишләр верә биләрләр... Көркәмли антик философ Платон өзүнүн идеал дөвләтиндән шаирләри говмушду. Хошбәхтликдән, Платонун «Республикасы» јалныз утопија иди вә заман көстәрди ки, һеч бир дөврдә адамлар поезијасыз јашаја билмирләр. Лакин о шеји ки, Платон едә билмәмишди, ону бизим күнләрдә бә'зән шаирләр өзләри өз арзулары илә едирләр. Онлар бә'зән о гәдәр тутгун вә анлашылмаз олурлар ки, көнүллү сурәтдә өзләрини бәшәр нәслиндән дә кәнарда гојурлар».

Шүбһәсиз, ән'әнәјә Пшибос мүнасибәтинин мәһсулу олан јенилик кәнчләр гаршысында дузкүн вә ајдын үфүгләр ача билмәз. Мүасир дөврүн парлаг исте'дадларындан бири олан көркәмли бәстәкарымыз Гара Гараjев чох һаглы олараг јазыр ки, «... ниһилизмин вә хәләфләримизин әлагәләри инкар етмәјин е'тибарсыз дајаглары үзәриндә јаранмыш јенилијә мејл сәмәрәсиздир». Јулиан Пшибосун мүасири олан Ватслав Кубатски һәмјерлисиндән фәргли олараг чох доғру гејд едир ки, «Ән'әнәнин инкары чох вахт бүтүнлүклә инчәсәнәтин инкарына чеврилир».

Аллаһа мин шүкүр ки, биздә ән'әнә инкарчысы дәлиганлылар јохдур; биздә нә авангардизм вар, нә «супранасионализм», нә Семјуел Беккет вар, нә Макс Бензе, нә дә «Егмонт вә Клерхен» кими ше'рләрин мүәллифи Ернест Јандл!

Бүтүн бунлар, бизи тәбии олараг, кәнч Азәрбајчан поезијасында ән'әнә вә новаторлуг мәсәләсиндән бәһс етмәјә кәтириб чыхарыр.

Бәдии дил вә сәнәткарлыг чәһәтдән кәнч Азәрбајчан шаирләрини зaһирән ики гисмә: ән'әнәчиләр вә јенилик-чиләр тәрәфиндән тәмсил олунан јарадычылыг мәктәб-ләринә ајырмаг олар. Лакин гејд етдијимиз кими бу јалныз заһирән беләдир. Өз поетик «мән»инин арзула-рыны, мә'нәвијјатыны ифадә едәнләр бир-бириндән нә гәдәр кәскин сурәтдә фәргләнсәләр дә, бизчә, јарымәср-лик тарихи вә мөһкәм ән'әнәси олан Азәрбајчан совет поезијасыны објектив олараг, бир-биринә гаршы дуран, һәтта бир-бириндән фәргләнән ики мәктәб шәклиндә тә-сәввүр етмәјә әсас вермир. Мүхтәлиф сәвијјәли јығын-чагларда, хүсуси вә коллектив сөһбәтләрдә јалныз ја-радычылыг мејлләриндә дејил, һәтта шәхси мүнасибәт-ләриндә дә мүхтәлиф гүтбләр тәшкил едән кәнч јарады-чы групларын вә јахуд фәрдләрин мөвчуд олмалары да Азәрбајчан совет поезијасынын макистрал јолунун ва-һидлијинә чидди тә'сир көстәрмир. Лакин бу кениш вә мөһтәшәм јола өз јоллары, чығырлары илә кәләи вә кә-либ чыхмаг истәјән кәнч шаирләримиз, шүбһәсиз ки, вардыр вә һәмин шаирләрин јарадычылыг јолларынын әтрафлы сурәтдә тәдгиг вә тәһлил едилмәси бөјүк әһә-мијјәтә маликдир. Бу јоллар, чығырлар јалныз тәк-тәк адамлара мәнсуб дејилдир; бу јолларда, орду-орду кә-ләи кәнч јазанлар сәпәләнмишләр. Әлбәттә, бу јолла-рын өзләри дә нәинки формаларына, һәтта маршрутла-рына көрә дә мүхтәлифдир: бири бирбаша, бири өзүндән нисбәтән бөјүк олан башга бир јол васитәсилә макис-трал јола кәлиб чыхыр. Ајдын чығыры, изи олмајан, дә-рә-тәпәләрдән кечиб макистрала чыхмаға чан атанлар да вардыр. Инсафдан олмаз, дүшүнмәсәк ки, онларын һамысы баш јола хидмәт етмәк арзусундадырлар вә онун үчүн әлләриндән кәләни етмәјә һазырдырлар.

Бизә белә кәлир ки, ән'әнә вә новаторлуг мәсәләсини поезијамызын һазыркы вәзијјәтиндә һәр кәнч шаир өз билик вә исте'дад дәрәчәсинә көрә бир чүр баша дүшүр вә бу чәһәтдән поезијамыз һеч бир заман индики гә-дәр форма вә мәзмун мүхтәлифлијинә вә рәнкарәнкли-јинә малик олмамышдыр.

Биз јени јазанлардан Әһәдулла Гәнбәровун:

Уғурлу кәлишин баһар, ај баһар,
Елләрә һәмишә бајрам олубдур.
Талејин, үлфәтин севәнләрә јар,
Ешгин үрәкләрә илһам олубдур.

(«Баһар дујғулары»)

Һаны мәним кими ешгини тутан?
Көнлүмә танышдыр ајаг сәсин дә.
Гачмыр нәзәримдән данышан заман
Бурнунун азачыг тәрпәнмәси дә.

(«Унутмушам»)

кими бәндләрини охујанда бурада ән'әнә көрмүрүк. Бу-рада анахронизмлә бәрабәр, ади дил нөгсанлары да вар. Мәсәлән, икинчи бәндин сон икинчи мисрасындан белә чыхыр ки, данышан бурундур. Дејәк ки, бу хырда вә өтәри гүсурдур. Лакин данышан заман бурунун тәр-пәнмәсини нечә баша дүшмәк лазымдыр? Үмумијјәтлә, «бурунун тәрпәнмәсинин» поезијаја нә дәхли?

Биздә ән'әнәви формаларда ән'әнәсиз ше'рләр јазан чохлу чаван шаирләр вардыр. Мәммәд Қазым, Аббас-аға, М. Искәндәрзадә, Ф. Абдуллајев, Рүбаил, Мәммәд Асланов кими онларла шаирләрин артыг беш-алты ил-лик, бә'зән һәтта бир аз да чох ше'р јазмаг стажлары олса да, онлар поезијамызын ахарына һәлә дүшмәјиб-ләр; бу кәнчләр ара-сыра јахшы әсәрләр јазсалар да, ше'римизин үмуми сәвијјәсиндән ашағыда галырлар. Бахырсан, адәт етдијимиз доғма формада јазырлар, вәзн дә, гафијә дә јериндәдир, анчаг ән'әнә јохдур. Инди «модда олан» сәрбәст вәзндә, бә'зән дејилмәмиш «тәзә» мәчазларла ше'рләр јазан Шамил Салманов, Азәр Аб-дуллаоғлу, Аббас Абдулла вә с. кими онларла шаирләр дә вар. Онларын әсәрләриндә исә јенилик јохдур. Һал-буки биз, мәсәлән, Муса Јагубун «Бурда һәр мешәнин мин чүр ағачы» мисрасы илә башлајан көһнә гошма формалы ше'риндә јенилик, сәнәткарлыг көрүрүк:

Бурда һәр јамачын чичәкдир дашы,
Бурда чичәкләрин шеһдир көз јашы.
Бурда шеһ дамласы бир үзүк гашы,
Һәр гашын гызылы гуршағы вардыр.

Лакин Азәр Абдуллаоғлунун

Күссән дә
атыб кетмә,—

мисралары илә башланан «тәзә вәзнли» ше'риндә биз јенилик адына бир шеј көрмүрүк. Ше'рин арды бүтүнлүклә беләдир:

Инди јохдур мәндә
Истәдијинин бири дә.
Анчаг мејвәләри, јарпаглары
төкүлмүш ағач дејиләм.
Баһардыр, инди, баһар!
Тумурчуглары шишиб
чыртламыш ағачам.
Тезликлә будагларымда
Көјәрәчәк истәдикләрин.
Белә олачағам,
билмирәм, көрә билирсәнми мәни?

Тәкрарән гејд едирик: бурада нә ән'әнә вар, нә јенилик. Лакин ше'рин мүәллифи башга фикирдә дә ола биләр. Никаранчылыг олмасын дејә, бу мәсәлә һаггында бир гәдәр кениш данышмағы мәгсәдәујғун һесаб едирик.

Көркәмли италјан шаирләриндән Едоардо Сангвинети көстәрир ки, «поезијада ифадә олунмуш инсан дәјәрликләриндән данышаркән һәр шејдән чох кәндли поезијасыны нәзәрдә тутурлар. Мән она гаршы елми поезија адландырдығым, бу күн мәдәни сәнаје илә гырылмаз сурәтдә бағлы олан поезијаны гојардым. Тәбиидир ки, сөһбәт бир-бириндән тамамилә фәргли олан ики формадан кетмир: бу, диалектик гаршылыглы әлагәдә мөвчуд олан ики формадыр,—халг поезијасы вә елми поезија».

Әлбәттә, бу фикри гејдсиз-шәртсиз гәбул етмәк олмаз. Дикәр италјан шаири Карло Леви өз һәмјерлисинин көстәрилән мүлаһизәси һаггында белә дејир: «Чәтин ки, онун кәндли вә шәһәр поезијасыны гаршылашдырмасыны бүтүнлүклә гәбул етмәк олар». О сонра чох һаглы олараг гејд едир ки, «һәгиги поезијадан сөһбәт кедәндә, мәнә белә кәлир ки, бу антитезанын мүтләгләшдирилмәси әсассыздыр». Шүбһәсиз ки, беләдир.

Лакин шәһәрдә јаранан поезијаны да һеч кәс инкар етмир. Чех шаири Иржи Тауферин ашағыдакы сөзләриндә, әлбәттә мүәјјән һәгигәт вардыр: «Мүасир поетик тәфәккүрүн инкишафына сәнајенин чох бөјүк тә'сири олмушдур. Сәнајеләшмә илә илһама кәлән поезија кәндин идеализә едилмәсинә, нечә дејәрләр, кәнд романтизминә зәрбә вурмушдур. Сивилизасија поезијасы, машын вә шәһәр поезијасы фәал сосиоложи поезијанын, ингилаби поезијанын сәләфи олмушдур».

«Шәһәр поезијасы»ндан сөһбәт бу мә'нада кедә биләр. Бу чәһәтдән әлбәттә Азәр Абдуллаоғлу кими шаирләрин әсәрләри дејил, биринчи нөвбәдә Чабир Новрузун «Заман» монологлар поемасы кими әсәрләр јада дүшүр. Бу поема адына тамамилә ујғун олараг **заманы** әкс етдирир. Ленин мүкафаты лауреаты бәстәкар Гара Гарајев јазыр: «Әкәр заманы нот ишарәләри илә јазмаг олсајды, јәгин ки, әсримизин сүр'әтини белә көстәрмәк лазым кәләрди: molto accelerando e crescendo (кәркинлији сон дәрәчә артырмалы вә шиддәтләндирмәли)». Биз бу кәркинлији «Заман» поемасында ајдын көрүрүк.

Бизда јүксәк ингилаби вүс'әтли ше'рләр јазмағы севән шаирләрдән бири дә Хәлил Рзадыр. Лакин чошгун исте'дады олан бу шаирин әсәрләриндә ингилаби јүксәклик бә'зән јалныз форма илә—сечилмиш курултулу сөзләрлә мәһдудлашыр, ше'рин дахили мәзмунунда өз әксини лазымынча тапмыр. Тәбиидир ки, бурада артыг һәгиги новаторлугдан сөһбәт кедә билмәз.

Поезијада новаторлуг нәдән ибарәтдир вә о, нечә олмалыдыр? Әлбәттә, биз бу суала чаваб вермәји, онун нәдән ибарәт олдуғуну мүәјјәнләшдирмәји гаршымыза мәгсәд гојмамышыг вә биз бу вәзифәнин өһдәсиндән кәлә дә билмәрик. Өз әсәрләри илә һәмин суала дүзкүн вә там чаваб верәнләр бизим дөврүмүзүн, сөзүн әсил мә'насында, ән бөјүк вә даһи шаирләри олачагдыр. Франсыз шаири Килвик чох јахшы демишдир: «Мән, әлбәттә, шаир олмаг үчүн нә етмәк лазым кәлдијини дәгиг дејә билмәрәм. Лакин мән билирәм ки, нә етмәк лазым дејил». Нә етмәк лазым кәлмәдијиндән бәһс едәркән мәшһур франсыз шаири дејир: «Шаирләр инди тәчрүбә етмәји хошлајырлар. Бу, јени бир шеј дејилдир. Лакин онлар дил тәчрүбәләри апармаға, өзләринин кечирдикләри һәјати тәчрүбәләрин мәһсулу олмајан ше'рләр јазмаға сә'ј едирләр. Садәчә олараг, сөзләрлә ојнајырлар...»

Бизчә, новаторлугдан данышаркән, бу сөзләри хатырламаға дәјәр. Ојунбазлыг үмумән јахшы шеј олмаса да, сөз ојунбазлығыны тамамилә мә'насыз һесаб етмәк олмаз. Анчаг бир шәртлә: о шәртлә ки, о, ше'р јазмағын мәгсәдинә чеврилмәсин; о, мүтәшәккил, сәмими шаир һиссләринин ифадәси олан ше'ри даһа да көзәлләшдирмәјә хидмәт етсин.

МҮНДӘРИЧАТ

Шаир вә дил 3
Шаир вә сөз 22
Чәлил Мәммәдгулузадә вә сатира дилимизин бә'зи мәсәләләри 33
Бәдии дил вә хәлгилик 48
Бәдии дилимизин көзәл нүмунәләри 67
Поемаларымызын дили һаггында гејдләр 71
Кәнч шаирләрин әсәрләриндә дил вә үслуб мәсәләләри . 79
Кәнч Азәрбајчан поезијасы һаггында гејдләр 86

Ахундов Агамуса Агаси оглы

ВОПРОСЫ ЯЗЫКА И СТИЛЯ

(Записки языковеда)

(На азербайджанском языке)

Редактору *И. Гарајев.* Рәссамы *А. Әләкбәров*
Бәдии редактору *Ј. Ағајев.* Техники редактору *Р. Әһмәдов*
Корректору *Ф. Һүсејнова*

Јығылмаға верилмиш 13/VII-1970-чи ил. Чапа имзаланмыш 10/XII-1970-чи ил.
Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Чап. в. 5,4. Учот нәшр. в. 5,7. ФГ 03370.
Сифариш № 348. Тиражы 7000. Гијмәти 26 гәп.

Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Мәтбуат Комитәси.
„Кәнчлик" нәшријјаты, Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, 4.
„Гызыл Шәрг" мәтбәәси, Бакы, Һәзи Асланов күчәси, 80.